

İbn Âbidîn'in Vehhâbîler Hakkındaki Görüşlerinin

Hind Alt Kıtası Hanefilerine Etkisi

Adem Arıkan | <https://orcid.org/0000-0001-6881-9301>
arikana@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi | <https://ror.org/03a5qrr21>
 İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Öz

Hanefî âlim Muhammed Emîn İbn Âbidîn (1198-1252/1784-1836), yaşadığı dönemde Vehhâbîler'in tarihi için önemli olan gelişmelere şahit olmuştur. Vehhâbîler Hicaz'ı ele geçirmiş ancak Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve oğulları Tosun Paşa ile İbrahim Paşa Hicaz'ı geri almış, Vehhâbîler'in kurdukları ilk Suûdî yönetimini ortadan kaldırmıştır. İbn Âbidîn *Reddül-Muhtâr* adlı kitabında, Vehhâbîleri devlete karşı isyan etmiş olan bağîler olarak değerlendirir. Onları Halife Hz. Ali'ye karşı isyan etmiş Hâricîler gibi görür ve onlardan "zamanımızda Hâricîler" diye söz eder. İbn Âbidîn'e göre Vehhâbîler Hanbelî mezhebini kabul eder. Ancak onlar sadece kendilerinin Müslüman olduklarına inanırlar, muhaliflerini müşrik sayarlar. Ehl-i Sünnet mensuplarının öldürülmelerini mubah görürler. Hint alt kıtasında yakın tarihte ortaya çıkan Hanefî cemaatler Vehhâbîler'i tenkit etmişlerdir. Birelvîler cemaatinin kurucusu olan Ahmed Rızâ Hân Birelvî (1272-1340/1856-1921), Hanefî Mâtüridî ve sufi olup Vehhabi karşıtlığıyla bilinir. Birelvî, kendisi gibi Hanefî Mâtüridî ve sufi olan Diyûbendîler'i Vehhâbî olmakla itham eder. Aynı dönemde yaşayan Diyûbendî alim Halîl b. Ahmed Sehârenpûrî (1269-1346/1852-1927), Vehhâbîler'i İbn Âbidîn'nin ifadelerini naklederek Hâricîler olarak değerlendirir ve kendilerine yapılan Vehhâbî yakıştırmasını reddeder. Sehârenpûrî'nin bu ifadeleri dönemin önde gelen Diyûbendî alimleri tarafından da tasdik edilmiştir. Vehhâbî karşıtlığı Osmanlı taraftarlığı anlamına gelmemektedir. Kureyş neslinden olmadıkları için Osmanlı hilafetini meşru görmeyen Birelvîler'in hilafet görüşü, İngilizler ile anlaşıp hilafet iddiasıyla Osmanlı'ya karşı isyan edecek olan Şerif Hüseyin'in hilafet iddiası ile uyumludur. Şerifler de Vehhâbîlere karşı mücadele etmiştir. Diyûbendîler Şerif Hüseyin'in hilafet iddiasını reddetmiş, Osmanlı hilafetine desteğini sürdürmüştür. Bu çalışmada bu iki Hanefî ekolün Vehhâbîlik hakkındaki görüşleri bölgedeki tarihi gelişmeler ile ilişkisi kurularak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslam Mezhepleri Tarihi, İbn Âbidîn, Vehhâbîler, Birelvîler, Diyûbendîler

Öne Çıkanlar

- Bu çalışmada, İbn Âbidîn'in Vehhâbîler'i Hâricîler olarak değerlendirdiği görüşlerinin Hind Altıkitası'nda Hanefî Diyûbendî ekolü mensupları tarafından nakledilerek kabul edilmesine rağmen "başka bir Hanefî ekolü olan Birelvîlerin Diyûbendîleri Vehhâbîlik ile itham etmelerinin dönemin siyasi gelişmeleriyle nasıl bir ilişkisi olduğu" ele alınmaktadır.

- İbn Âbidîn Vehhâbîler'i Hâricîler olarak değerlendirebilir.
- Hanefî Diyûbendî ekolü mensubu Halîl b. Ahmed Sehârenpûrî (1269-1346/1852-1927), İbn Âbidîn'in Vehhâbîler hakkındaki ifadelerini naklederek, kendi cemaatlerinin de bu görüşü kabul ettiğini ifade eder.
- Vehhâbîler'i Hâricîler olarak değerlendiren Diyûbendîleri, aynı bölgede ortaya çıkmış Hanefî Birelvî cemaatinin kurucusu Ahmed Rıza Han Vehhâbilik ile itham etmektedir.
- İki Hanefî ekol arasındaki mücadelenin dönemin siyasi gelişmeleri, İngiliz sömürgeci Hindistan'ın dârû'l-harb olup olmadığı, Kureyş neslinden olmadığı için Osmanlı hilafetinin meşru sayılıp sayılmadığı tartışmalarıyla ilişkilendirilerek ele alınması uygun olacaktır.
- Hanefî Diyûbendî ekolü Osmanlı hilafetine bağlı ve İngiliz sömürgecine mesafeli siyasi tutumu ile bilinmektedir. Aynı mezhebi kimliğe mensup Birelvî ekolünün Kureyş nesbinden olmadığı gerekçesi ile Osmanlı hilafetinin meşruiyetini sorgulayan farklı tutumu, aynı zamanda Osmanlı hilafetinin meşruiyetini tartışmaya açan İngilizlerin görüşleriyle uyumluydu. Bu iki Hanefî akımın farklı fikirleri ile dönemin hadiselerinin irtibatının kurulmasını gerektirmektedir.
- Diyûbendî ekolünün içinden çıkan Tâlibân hareketi Afganistan'da Hanefî mezhebinin görüşlerinin esas alınması gerektiği anlatılırken bölgede eski zamanlardan beri Hanefî Mezhebinin yaygın olduğuna dair İbn Âbidîn'nin *Reddû'l-Muhtâr*'ından nakillerle delil sunulmaktadır.

Atıf Bilgisi

Arıkan, Adem. "İbn Âbidîn'in Vehhâbîler Hakkındaki Görüşlerinin Hind Alt Kıtası Hanefîlerine Etkisi". *Eskiye*ni 49 (Haziran 2023), 563-590.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1227971>

Geliş Tarihi	01 Ocak 2023
Kabul Tarihi	30 Haziran 2023
Yayın Tarihi	30 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenedergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

The Effect of Ibn Ābidīn's Views on the Wahhābis On the Hanafī Schools of the Indian Subcontinent

Adem Arikani | <https://orcid.org/0000-0001-6881-9301>
arikana@istanbul.edu.tr

Istanbul University | <https://ror.org/03a5qrr21>

Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects, Istanbul, Türkiye

Abstract

Hanafī scholar Muhammad Amīn Ibn Ābidīn (1198-1252/1784-1836) witnessed important developments for the history of the Wahhābis during his lifetime. Wahhābis captured the Hijaz. However, the governor of Egypt Kavalalı Muhammad 'Ali Pasha and his sons Tosun Pasha and Ibrahim Pasha took back the Hijaz and abolished the first Saudi government established by the Wahhābis. Ibn Ābidīn in his work *Radd al-Muhtār* considers the Wahhābis as the rebels who rebelled against the state. He sees them as Kharijites who rebelled against Caliph Ali, and he refers to them as "Kharijites in our time". According to Ibn Ābidīn, Wahhābis accept the Hanbali school. However, they believe that only they are Muslims, and consider their opponents as polytheists. They consider it permissible to kill members of Ahl al-Sunnah. Hanafī sects that emerged recently in the Indian subcontinent criticized the Wahhābis Ahmad Rizā Han Barelvi/Barelwi (1272-1340/1856-1921), the founder of the Barelvi community, is a Hanafī Māturīdī and Sufi known for his anti-Wahhābi stance. Barelvi accuses the Deobandis, who are Hanafī Māturīdī and Sufis like himself, of being Wahhābis. Deobandi scholar Khalīl Ahmad Sahāranpūrī (1269-1346/1852-1927) evaluates the Wahhābis as Kharijites by quoting the statements of Ibn Ābidīn and rejects the Wahhābi attribution made to them. These statements of Sahāranpūrī were also confirmed by the prominent Deobandi scholars of the period. Being anti-Wahhābi does not mean being pro-Ottoman. The caliphate view of the Barelvis, who did not see the Ottoman caliphate as legitimate because they were not from the Quraysh generation, is in line with the caliphate claim of Sharif Hussein, who would agree with the British and rebel against the Ottomans with the claim of caliphate. Sharifs also fought against the Wahhābis. Deobandis rejected Sharif Hussein's claim to caliphate and continued to support the Ottoman caliphate. In this study, the views of these two Hanafī schools on Wahhābism are discussed by establishing their relationship with the historical developments in the region.

Keywords

History of Islamic Sects, Ibn Ābidīn, Wahhābis, Barelvis, Deobandis

Highlights

- Although the views of Ibn Ābidīn, whose views were respected by the Hanafī schools in the Indian Subcontinent, and that he considered the Wahhābis as Kharijites, were transmitted and accepted by the members of the Hanafī Deobandi school, their accusation of Wahhābism by the Hanafī Barelvi school can be associated with the political developments of the period.
- Ibn Ābidīn evaluates Wahhābis as Kharijites.

- Khalil Ahmad Sahāranpūrī, a member of the Hanafi Deobandi school, cites the statements of Ibn Ābidīn about the Wahhābis and states that his own congregations also accept this view.
- Ahmad Rizā Khan Bareilvi/Barelwi, the founder of the Hanafi Bareilvi community, accuses the Deobandis, who consider the Wahhābis as Kharijites, of Wahhābism.
- It would be appropriate to deal with the political developments of the period of struggle between the two Hanafi schools by associating them with the debates on whether the British colony India was dār al-harb, and whether the Ottoman caliphate was legitimate because it was not from the Quraysh generation.
- The different stance of the Deobandi school, which questioned the legitimacy of the Ottoman caliphate on the grounds that it was not from the Quraysh ancestry, necessitates establishing a connection between ideas and events.
- Knowing the sectarian identity and past political stance of the Deobandi school, from which the Tālibān movement emerged, will contribute to evaluations on current issues.

Citation

Arikan, Adem. "The Effect of Ibn Abidin's Views on the Wahhābis on the Hanafi Schools of the Indian Subcontinent". *Eskiyeni* 49 (June 2023), 563-590.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1227971>

Date of submission	01 January 2023
Date of acceptance	30 June 2023
Date of publication	30 June 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Giriş

Muhammed Emîn İbn Âbidîn¹ (1198-1252/1784-1836) *Reddü'l-Muhtâr* adlı kitabında devlete karşı isyan (bağy) suçunu ele alırken (kitâbu'l-cihâd, bâbü'l-buğât) halife Hz. Ali'ye isyan etmiş Hâricileri örnek olarak verir. Kendi döneminde Osmanlı Devleti'ne isyan eden Vehhâbîler'i "zamanımızda Hâricîler" diyerek anlatır:

"(Muhammed b.) Abdilvehhâb'ın taraftarları Necd'den hurûc / isyan edip Haremeyn'i ele geçirdiler. Hanbelî mezhebini kabul ediyorlardı. Lakin kendilerinin müslüman olduklarına inanıyorlar, kendi itikadlarına muhalif olanları müşrik görüyorlardı. Bu sebeple Ehl-i Sünnet'in mensuplarının ve âlimlerinin katlini mubah görüyorlardı. Sonunda Allah şevketlerini kırıp beldelerini harebeye çevirdi. Müslümanların askerleri 1233/1818 yılında onlara karşı zafer kazandı."²

İbn Âbidîn'nin burada işaret ettiği hususları ayrı maddeler halinde gösterelim:

1- Vehhâbîler Hz. Ali zamanında ortaya çıkan Hâricîler'e benzetilerek "zamanımızda Hâricîler" denilerek tanıtılmaktadır.

2- Vehhâbîler kendilerini Müslüman kabul etmekte, kendi itikadlarına muhalif olanları müşrik saymaktadır.

3- Vehhâbîler Ehl-i Sünnet mensuplarının ve âlimlerinin katlini mübah görmektedir. İbn Âbidîn'e göre Ehl-i sünne ve'l-Cemâa Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'den oluşur. Bu iki mezhep basit bazı ihtilafli konular dışında genelde muvâfıktır.³ İbn Âbidîn *Şerhu Ukûdi resmî'l-müfti* adlı eserinde kendisi için Hanefî ve Mâtürîdî nisbelerini kullanır.⁴ İbn Âbidîn Şam'da önce Şâfiî fihî okumuş, sonra hocası Muhammed Şâkir el-Akkâd'ın⁵ (ö. 1222/1807) isteği üzerine Hanefî mezhebine geçmiştir.⁶

4- Hicaz'ı ele geçiren Vehhâbîler'e karşı Müslümanların askerleri 1233/1818 yılında zafer kazanmıştır. Vehhâbîler'in beldeleri harabeye dönmüştür.

İbn Âbidîn'in Vehhâbîler hakkındaki görüşlerine daha önce İbn Âbidîn,⁷ onun içinde yaşadığı Suriye bölgesi⁸ ve onun yaşadığı dönemle ilgili⁹ yapılmış çalışmalarda yer verilmiştir.

Hind Altkitası'nda Mâtürîdiyye mezhebinin başlıca temsilcileri olarak Diyûbendî ve Birelvî cemaatlerini sayan Pakistan asıllı Vehhâbî Şemsüddin el-Selefi el-Afgânî¹⁰

¹ İbn Âbidîn'nin hayatıyla ilgili bk. Mustafa Ateş, *Bir Osmanlı Fakihi İbn Âbidîn* (Ankara: İSAM Yayınları, 2022), 47.

² Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 4/262.

³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 1/49.

⁴ Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Şerhu'l-manzûmeti'l-musammâti bi-Ukûdi resmî'l-müfti ve aleyhi İfâdâtü'l-İmâm Ahmed Rıza Han*, thk. Hâmid Ali el-Uleymi (Karaçi: Daru'n-Nur, 2015), 54.

⁵ Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Sebetü İbn Âbidîn el-müsemâmâ Ukûdî'l-leâlî fi'l-esânisi'l-avâlî*, thk. Muhammed İbrahim el-Hüseyni (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 2010), 519.

⁶ İbn Âbidîn, *Sebetü İbn Âbidîn*, 596; Abdürrazzâk Baytâr, *Hilyetü'l-beşer fi Tarihi'l-karni's-sâlisi aşer*, thk. Muhammed Behcet Baytâr (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 1238; Ateş, *İbn Âbidîn*, 49.

⁷ Ateş, *İbn Âbidîn*, 41.

⁸ Itzchak Weismann, *Taste of Modernity: Sufism, Salafiyya, and Arabism in Late Ottoman Damascus* (Leiden: Brill, 2001), 74.

⁹ Ahmad Atif Ahmad, *Islam, Modernity, Violence, and Everyday Life* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 164.

¹⁰ Kendi anlatımına göre Afgânî'nin babası Muhammed Eşref, Pakistan'ın Savat bölgesinden gelip Afganistan'ın Konar vilayetine yerleşmiş, Afgânî burada doğmuştur. On yaşında babası vefat edince ailesi Pakistan'a dönüp Peşaver'e yerleşmiştir. Paşaver'de geleneksel medrese müfredatı

(1952-1999) Mâtürîdiyye mezhebini bir düşman olarak anlatır.¹¹ Afgânî, İbn Âbidîn'in ifadelerini ele almakta, devamında Diyûbendî âlimlerin hepsinin ve bunların başında gelen Halîl b. Ahmed Sehârenpûrî'nin (1269-1346/1852-1927) Vehhâbîliler hakkında İbn Âbidîn'in bu ifadelerini kabul edip naklettiklerini¹² kaydetmektedir.¹³ Afgânî Diyûbendiyye akaidi hakkında Sehârenpûrî'nin *el-Mühenned 'ale'l-müfenned* adlı kitabını en güvenilir (evsak) kaynak olarak değerlendirmektedir.¹⁴

Diyûbend ulemâsının görüşlerinin bir tür özeti sayılan *el-Mühenned 'ale'l-müfenned* Diyûbendî ekolü hakkında sorulan 26 sorunun cevabını içermektedir. Birelvî cemaatinin kurucusu Ahmed Rızâ Han Birelvî (1272-1340/1856-1921) Hicaz'da 1324/1906 yılında yazdığı¹⁵ *Hüsâmü'l-Haremeyn* adlı eserinde Diyûbend ulemâsını Vehhâbîlik ile ilişkilendirmiş¹⁶ ve önde gelen alimlerini tekfir etmiştir. Bu fetvaya karşı cevap olarak 1907 yılında Sehârenpûrî *el-Mühenned 'ale'l-müfenned* adlı kitabını yazılmıştır.¹⁷ Kitaptaki görüşler bir dönem Diyûbend Medresesi'ni yöneten ve kitabın yazıldığı dönemde hayatta olan Mahmud Hasan Diyubendî¹⁸ (1268-1339/1851-1920) ve Eşref Alî et-Tehânevî (1280-1362/1863-1943) gibi Diyûbend alimleri ile başka bölgelerden alimler tarafından da tasdik edilmiştir.¹⁹

Diyûbendî ve Birelvî cemaatlerinin görüşleri ve siyasi tutumları hakkında bazı çalışmalarda genel bilgiler verilmiştir.²⁰ Bu çalışmada farklı olarak, Hanefi olan Diyûbendî ve Birelvî cemaatlerinin bazı meselerde farklı görüşleri benimsemelerinin

olan Ders-i Nizâmî üzere Hanefî Mâtürîdî âlimlerden dersler almıştır. Peşaver Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Medine'ye gidip el-Câmiatü'l-İslamiyye'de 'Adâü'l-Mâtürîdiyye li'l-Akâidetis-Selefiyye adıyla basılan tezile yüksek lisans ve Cühûdü 'Ulemâi'l-Hanefiyye fi İbtâli 'Akâidi'l-Kubûriyye adlı tezi ile doktora eğitimini tamamlamıştır. Şemsüddin el-Selefi Afgânî, *'Adâü'l-Mâtürîdiyye li'l-Akâidetis-Selefiyye* (Taif: Mektebetü's-Siddik, 1998), 1/172.

¹¹ Afgânî, *'Adâü'l-Mâtürîdiyye*, 1/288, 290.

¹² Halil Ahmed Sehârenpûrî, *el-Mühenned ale'l-Müfenned*, thk. Muhammed bin Adem el-Kevseri (Karaçi: Mektebetu Daru'l-Ulum, 2017), 62.

¹³ Şemsüddin el-Selefi Afgânî, *Cühûdü 'Ulemâi'l-Hanefiyye fi İbtâli 'Akâidi'l-Kubûriyye* (Riyad: Daru's-Su-mey'i, 1996), 516.

¹⁴ Afgânî, *'Adâü'l-Mâtürîdiyye*, 1/370.

¹⁵ SherAli Tareen, *The Limits of Tradition: Competing Logics of Authenticity in South Asian Islam* (Duke University, PhD Thesis, 2012), 175.

¹⁶ Ahmed Rıza Han Birelvî, *Hüsâmu'l-Harameyn*, thk. Muhammed Eslem Rıza (Lahor: Müessesetü'r-Rıza, 2006), 50, 56.

¹⁷ Mehmet Özşenel, "Sehârenpûrî, Halîl Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/310-311.

¹⁸ Abdulhamit Birişik, "Mahmûd Hasan Diyûbendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/366-367.

¹⁹ Sehârenpûrî, *el-Mühenned ale'l-Müfenned*, 99, 103.

²⁰ Barbara D. Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900* (Princeton University Press, 1984); Usha Sanyal, *Devotional Islam and Politics in British India: Ahmad Riza Khan Bareilly and His Movements, 1870-1920* (Delhi: Oxford University Press, 1996); Abdulhamit Birişik, *Hind Altktası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 211, 223; Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslamî Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 114; Gülşen Yağır Ahmetoğlu, "Hint Alt Kıtasında Çağdaş Dinî Bir Hareket Olarak Birelvîlik", *E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2021), 780-822; Ömer Tay, "Hanefî, Mâtürîdî Gelenekten Gelen Diyobend Ekolü'nün Tasavvufa Bakışı", *Tasavvur Dergisi* 7/2 (2021), 1275-1304.

muhtemel sebepleri, bölgedeki siyasi gelişmeler ile ilişkilendirilerek ele alınacaktır. Mezhepler tarihi araştırmalarında fikirlerin hadiseler ile irtibatının kurulması önemlidir.²¹

1. İbn Âbidîn'in Vehhâbîler Hakkındaki Tespitleri

İbn Âbidîn'in Vehhâbîler'e "zamanımızda Hâricîler" demesi İslam mezhepleri tarihinin klasik kaynaklarından birinin müellifi olan eş-Şehristânî'nin (öl. 548/1153) Hâricî tarifi dikkate alındığında uygun görülebilir. Şehristânî'ye göre toplumun ittifak ettiği meşru imama/halifeye karşı çıkan (isyan eden) herkese Hâricî ismi verilir. Bu isyanın sahabe zamanında veya daha sonraki bir zamandaki yöneticiye karşı olması fark etmez.²²

Vehhâbîler hakkında Hâricî ifadesini kullanan başka kaynaklar da vardır. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın meclislerine katılıp onun görüşlerini dinlemiş²³ olan Hanbelî âlim Abdullah b. Dâvûd ez-Zübeyrî (öl. 1225/1810), Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşlerini Hâricîlerin en çok şiddet üreten fırkası Ezârika²⁴ ile muvafık görür.²⁵ Ahmed b. Zeynî Dahlân (öl. 1304/1886) da Vehhâbîler hakkında Hâricîler ifadesini kullanmaktadır.²⁶ Ahmed Cevdet Paşa (1238-1312/1823-1895) "Necd havalisinde, ulema-yı Hanabile'den Muhammed b. Abdülvehhab nam kimesne, ... Harici-i merkum" demektedir.²⁷ Osmanlı belgelerinde de Vehhâbîler Hâricî olarak nitelendirilmiştir.²⁸

İbn Âbidîn'in Vehhâbîler'in kendilerini Müslüman görüp muhaliflerini müşrik saydıkları ve Ehl-i Sünnet mensuplarının katlini mübah gördüklerine dair tespitleri de farklı müellifler tarafından yazılan eserlerde ifade edilmiştir. Hanbelî âlim İbn Dâvûd ez-Zübeyrî, Müslümanları kâfir sayıp katledilmelerine hükmeden Hâricîlerin Ezârika fırkasının görüşlerinin aynen Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşleri olduğunu, Muhammed b. Abdilvehhab'ın kendisine tabi olanı muvahhid mümin, muhalif olanı ise kâfir ve müşrik saydığını yazmaktadır.²⁹ İbn Âbidîn'in yaşadığı Şam hakkında da Muhammed b. Abdilvehhâb benzer görüşler ifade etmiştir. Ona göre bir kişi Şam'a gidip

²¹ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslamî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 1/435.

²² Ebû'l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehnâ, Ali Hasan Fâ'ûr (Beirut: Dâru'l-Marife, 1993), 1/132.

²³ Abdullah İbn Davud, *es-Savâ'iku ve'r-ru'ûd fi'r-reddi alâ İbni Suûd*, thk. Abdullah b. Raşid el-Mudârî (Belfast, 2022), 10. 236.

²⁴ Mustafa Öz, "Ezârika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/45-46.

²⁵ İbn Davud, *es-Savâ'iku ve'r-ru'ûd*, 62.

²⁶ Ahmed b. Zeynî Dahlân, *ed-Dürerü's-seniyye fi'r-reddi 'ale'l-Vehhâbiyye* (Dimaşk: Mektebetü'l-Ahbâb, 2003), 118; Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Hulâsatü'l-keîâm fi beyâni ümerâ'i'l-Beledi'l-Harâm*, thk. Muhammed Faris eş-Şeyh (Kahire: Arzu'l-Harameyn, ts.), 308, 311.

²⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, ed. Şevki Nezihi Aykut (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 2/73.

²⁸ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 63.

²⁹ İbn Davud, *es-Savâ'iku ve'r-ru'ûd*, 43, 62, 112.

yirmi yıl ilim tahsil ettikten sonra sadece şirk öğrenerek dönecektir. Çünkü Şam'da İbn Arabî'ye (öl. 638/1240) tapılmaktadır.³⁰

İbn Âbidîn'in "Müslüman askerlerin 1233/1818 yılında Vehhâbîler'e karşı zafer kazanmasına" dair ifadesi, birinci Suûdî Devleti'ne son verilmesine işaret etmektedir. Vehhâbî daveti ve Suûdî Devleti'nin bu dönemdeki tarihini kısaca ele almak İbn Âbidîn'in Vehhâbîler hakkındaki görüşlerinin tarihi hadiseler ile irtibatını kurmak bakımından uygun olacaktır.

2. Vehhâbî Daveti ve Suûdî Devleti

Muhammed b. Abdilvehhâb b. Süleyman (1115-1206/-1703-1792) Necid bölgesinde Uyeyne'de doğmuştur. Benî Temîm kabilesine mensuptur. Muhammed, Kurân-ı Kerîm'i ezberlemiş, Uyeyne kadısı olan babası Hanbelî âlim Abdülvehhâb b. Süleyman'dan (öl. 1153/1740) ders almıştır. On iki yaşında evlenmiş ve camiye imam olmuştur.³¹ Hac için Mekke'ye ve Medine'ye gitmiş, bu sırada Hanbelî âlim Abdullah b. İbrâhim b. Seyf en-Necdî'den (öl.1140/1727) ve onun tanıştırdığı Hanefî âlim Muhammed Hayât es-Sindî³² (öl.1165/1751) ile Ali Dağıstani Efendi (öl. 1199/1785) ve İsmail el-Aclûnî (öl. 1162/1749) gibi âlimlerinden ders almıştır. 1136/1724 yılında ikinci ilim yolculuğuna çıkıp Basra'da³³ Muhammed el-Mecmû'den ders almıştır. Halkın türbe ziyaretleri gibi bazı gelenekleri aleyhine yaptığı tenkitler sonrasında Basra'dan uzaklaştırılmıştır. Dimaşk'a gitmek³⁴ için yola çıkmış ancak maddi sıkıntı sebebiyle memleketine yönelmiş, önce Ahsâ'ya uğramıştır. Memleketi Uyeyne'den ayrılıp Hureymilâ'ya yerleşmiş olan babasının yanına gitmiştir.

Hanbelî âlim İbn Humejd³⁵ en-Necdî (öl. 1295/1878) Muhammed b. Abdilvehhâb'ın babasının 1153/1740 yılında vefatına³⁶ kadar görüşlerine açıkça davette bulunmadığını kaydeder. Babası ferasetiyle oğlu Muhammed'in yapacaklarını öngörüyor ve etrafındakilere söylüyordu. Muhammed b. Abdilvehhâb geçmişteki hiçbir alimin sözüne değer vermiyordu. Ancak Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (öl. 751/1350) sözlerini nas gibi görüyor ve onların görüşlerinin tevîl edilmesini de kabul etmiyordu. Kardeşi Süleyman b. Abdilvehhâb da ona karşı çıkarak *Faslu'l-Hitâb* adlı bir reddiye yazmış ve öldürülme korkusuyla bölgeden ayrılmıştır.³⁷

³⁰ İbn Davud, *es-Savâ'iku ve'r-ru'ûd*, 99.

³¹ Hüseyin b. Ebi Bekr İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, thk. Nâsirüddin el-Esed (Beyrut: Daru's-Surûk, 1994), 81.

³² Basheer M. Nafi, "İbn Abdilvehhâb'ın Hocası: Muhammed Hayat es-Sindî ve Ashabu'l-Hadis Metodolojisinin İhyası", çev. Ahmet Aydın, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 203.

³³ Hüseyin Halefî'ş-Şeyh Haz'al, *Hayâtü'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb* (Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1968), 60.

³⁴ Ahmet Cevdet Paşa "tahsili Şam'da" demektedir. Ahmet Cevdet Paşa, *Târîhi Cevdet*, 2/74.

³⁵ Şükrü Özen, "İbn Humejd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/77-78.

³⁶ Osman İbn Bişr, *Unvânu'l-Mecd fi Târîhi Necd* (Riyad: Dâratü'l-Melik Abdülaziz, 1982), 1/37.

³⁷ Kitabı neşreden Vehhâbî muhakimler düştükleri dipnotta bu bilgileri İbn Hümejd'in kiskançlığı olarak yorumlamıştır. Muhammed b. Abdillâh en-Necdî İbn Humejd, *es-Sühübü'l-Vâbile 'alâ*

Muhammed b. Abdilvehhâb Hureymilâ'da *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserini yazmıştır.³⁸ Tevhidin kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel ile gerçekleşeceğini kabul eder. Bunlardan birinin ihlali durumunda kişi Müslüman olamaz.³⁹ Tevhidi üç kısma ayırmıştır. Tevhîdü'r-rubûbiyye, tevhîdü'l-ulûhiyye ve tevhîdü'l-esmâ ve's-sîfât. Tevhîdü'l-ulûhiyye aynı zamanda tevhîdü'l-ibâde olarak da isimlendirilir. İnsanların ibadetleri ve filleri tevhîd ile ilişkilendirilir. Bu durum tevhide aykırı görülen ibadetler ve gelenekler sebebiyle insanların şirk ile itham edilmesine imkan sağlamaktadır. Tevessül, istimdad ve kabir ziyaretleri hakkındaki tenkitler daha çok tevhidin bu şekilde taksim edilmesiyle ilgilidir.⁴⁰

Muhammed b. Abdilvehhâb bir müddet sonra doğum yeri Uyeyne'ye gitmiştir. Uyeyne emiri Benî Muammer'den Osman b. Hamed'den (öl. 1163/1750) saygı görmüş, emirin halası Cevhere ile evlenmiştir. Etrafındaki Vehhâbîler ile Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd b. el-Hattâb'ın (öl. 12/633) türbesini yıkmıştır. Zeyd yalancı peygamber Müseylime ile savaşta şehit düşmüştü. Türbesi hac kabileleri tarafından ziyaret edilirdi.⁴¹ Bunun üzerine Benî Hâlid'den⁴² Ahsa emiri Süleyman (1731-1753), Uyeyne emiri Osman'dan Muhammed b. Abdilvehhâb'ı öldürmesini veya bölgeden uzaklaştırmasını⁴³ istemiştir.⁴⁴

Muhammed b. Abdilvehhâb 1158/1745 yılında (1744 yılı da verilir) Suûd ailesinin yönetimindeki Dir'iye'ye gitmiştir. Muhammed b. Suud (1745-1765) ile ittifak yapmış ve ona beyat etmiştir.⁴⁵ Uyeyne emiri Osman pişman olup Muhammed b. Abdilvehhâb'tan geri dönmesini istediye de o geri dönmemiştir. Emir Osman daha sonra Vehhâbîler ile çatışmalı bir döneme girmiş ve sonunda Vehhâbîler tarafından Cuma namazı sırasında camide öldürülmüştür.⁴⁶

Vehhâbî tarihçi İbn Gannâm (öl. 1225/1810) Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yanında bulunmuştur. İbn Gannâm, onun başlangıçta kimseyi küfürle suçlamadığını, muhaliflerinin kendisi ve taraftarlarını küfürle itham eden fetvalar vermesi üzerine tavrını değiştirerek cihada yöneldiğini kaydeder.⁴⁷

Vehhâbî-Suûdîler, başlangıçta Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmemek için faaliyetlerine Necid bölgesinde başlamış daha sonra Ahsâ'ya yönelmiştir.⁴⁸ Abdülazîz b.

Darâ'ihî'l-Hanâbile, thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd - Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Beirut: Daru'r-Risâle, 1996), 675.

³⁸ İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, 84.

³⁹ Muhammed b. Abdilvehhâb, *Keşfü's-Şübühât* (Riyad: Vizâratü'ş-Şuuni'l-İslamiyye ve'l-Evkaf, 1419), 3, 54.

⁴⁰ Abdullah b. Abdurrahman el-Hüzel, *Şübühâtü'l-Mübtedi'a fi Tevhîdî'l-İbâde* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2012), 21.

⁴¹ Erdinç Ahatlı, "Zeyd b. Hattâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/320-321.

⁴² Zekeriya Kurşun, "Hâlid (Benî Hâlid)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/280-281.

⁴³ İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, 86.

⁴⁴ Abdulkerim el-Vehbî, *Benû Hâlid ve Alâkatuhum bi-Necd* (Riyad: Daru Sakîf, 1989), 235.

⁴⁵ İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, 86.

⁴⁶ İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, 88, 102.

⁴⁷ İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, 89.

⁴⁸ Rifat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suud Devletine Kadar)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 152.

Suûd (1765-1803) zamanında 1187/1773 yılında Riyad⁴⁹ ve 1210/1795 yılında Ahsâ ele geçirilmiştir.⁵⁰ Irak'taki bazı kabilelere saldırılar başlayınca Bağdat valisi Süleyman Paşa (1780-1802) durumu İstanbul'a bildirmiştir. Bağdat'tan Kethüdâ Ali Paşa komutasında 1213/1797 yılında gönderilen ordu Vehhâbiler ile savaşmış, ancak kesin sonuç alamadan anlaşma yapılmıştır.⁵¹

Mekke Şerifi Mesud b. Said (1146-1165/1734-1752) Muhammed b. Abdilvehhâb hakkında ulamadan fetva alıp Vehhâbiler'in bölgedeki faaliyetlerini 1162/1749 yılında⁵² Osmanlı merkezine arz etmiştir.⁵³ Şerif Sürur b. Müsâid (1186-1202/1772-1786) de 1190/1776 yılında bildirmiştir.⁵⁴ Osmanlı Devleti Bağdad, Şam, Cidde ve Şehrizar valilerinden de bilgi istemiş, Cidde valisinin mektubu Mekke'den gelen bilgileri desteklemediği için tedbirlerin gecikmesine etki etmiştir.⁵⁵ Muhammed b. Abdilvehhâb gönderdiği bir adamıyla Şam valisi Azmzâde Mehmed Paşa'yı⁵⁶ (1771-1783) bilgilendirmiştir.⁵⁷ Ahmet Cevdet Paşa'nın kaydına göre Muhammed b. Abdilvehhâb'ın "tahsili Şam'da olmak münasebetiyle" vali ile muarefesi (tanışıklığına) vardı. Vali "asabiyyetten harb u darba kadir bir kabile reisi değil" diyerek isyana muktedir olmadığını bildirmiştir. Cevdet Paşa "Vehhâbiler fitnesi bir şerare (kıvılcım) iken, ol asrın vükelasının kayıtsızlığıyla, sonraları bir büyük ateş olup, itfası (söndürülmesi) hususunda pek büyük himmetler sarfına muhtac olundu" diye yazmaktadır.⁵⁸ Şeyhülislam⁵⁹ tarafından 1205/1790 yılında⁶⁰ Sultan III. Selim'e (1789-1807) Muhammed b. Abdilvehhâb'ın itikadda Eş'ari, amelde Hanbelî olduğu, Vehhâbiler'in Mekke şeriflerini Zeydî oldukları⁶¹ için tekfir ettikleri bilgisi verilmiştir.⁶² Şam Valisi Cezzâr Ahmed Paşa gönderdiği 17 Ekim 1793 tarihli bilgide Vehhâbi tehlikesinin Şerif'in anlattığından daha vahim olduğunu ifade etmiştir.⁶³

Şûî Hazâil kabilesi ile yaşanan bazı çatışmalar üzerine, Suûd emiri Abdülazîz, oğlu Suûd'u Irak-Kerbelâ bölgesine göndermiştir. 18 Zilhicce 1216 / 21 Nisan 1802 tarihinde

⁴⁹ Zekeriyâ Kurşun, "Riyad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/139-140.

⁵⁰ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 28.

⁵¹ Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı*, 135.

⁵² Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 26.

⁵³ Eyüb Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbiyan (Vehhâbiler Tarihi)*, çev. Süleyman Çelik (İstanbul: Bedir Yayınları, 1992), 13.

⁵⁴ Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı*, 151.

⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 2/73.

⁵⁶ Ross Burns, *Damascus: A History* (New York: Routledge, 2019), 287.

⁵⁷ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 27.

⁵⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 2/74, 75.

⁵⁹ Bu tarihte 1789-1791 yılları aralığında görev yapan Hamîdîzâde Mustafa Efendi (ö. 1208/1793) şeyhülislamdır. Mehmet İpşirli, "Mustafa Efendi, Hamîdîzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/298-299.

⁶⁰ Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı*, 152.

⁶¹ Ayrıca bk. Richard T. Mortel, "Zaydi Shi'ism and the Hâsanid Sharifs of Mecca", *International Journal of Middle East Studies* 19/4 (1987), 455-472.

⁶² Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 28.

⁶³ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 29; Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı*, 151.

Vehhâbîler Kerbela'ya baskın düzenlemiş, halkın çoğu katledilmiştir. Hz. Hüseyin'in türbesinin kubbesi yıkılıp içindekiler yağmalanmıştır. Abdülazîz, Recep 1217/Kasım 1803'te Dir'iyye'de bir camide, muhtemelen Kerbelâ'daki hadisenin intikamı için bir Şîî tarafından öldürülmüştür.⁶⁴ Eyüp Sabri Paşa'ya (öl. 1308/1890) göre Mekke'den dönen bir bedevinin (Arabi) Vehhâbîler tarafından öldürülmesi sebebiyle kardeşi bedevinin intikamı için Abdülazîz'i öldürmüştür.⁶⁵

Şerif Gâlib b. Müsâid (1202-1228/1787-1813), kayınbiraderi Osman b. Muzâyifî'yi (öl. 1234/1813) Dir'iyye'ye göndermiş, Osman Dir'iyye'de Vehhâbîliği kabul etmiştir. Vehhâbîler, 1217/1802 yılında Taif'i ele geçirip burayı Osman b. Muzâyifî'nin yönetimine vermişlerdir. Böylece Mekke'nin işgalinin önü açılmıştır.⁶⁶

İbn Âbidîn'in yaşadığı Şam şehrinin valisi olan ve hac emiri olarak Mekke'de bulunan Azmzâde Abdullah Paşa hacıların güvenliğine öncelik verip oradan ayrılmıştır.⁶⁷ Mekke Şerifi de Cidde'ye çekilmiştir. Suûd b. Abdülazîz (1803-1814) Muhammed b. Ahmed el-Hıfzî'nin⁶⁸ (1176-1237/1762-1822) teşvikiyle⁶⁹ 8 Muharrem 1218 / 30 Nisan 1803 tarihinde Mekke'yi ele geçirmiştir. Vehhâbî tarihçi İbn Bîşr'in ifadesiyle, şirk mekanları (el-meşâhidü'ş-şirkiyye) olan ve Mekke'de çokça bulunan türbeleri yıktırmıştır.⁷⁰ Suûd b. Abdülazîz'in Mekke'den ayrılmasından sonra Şerif, Mekke'yi geri almıştır. Mekke etrafında sürdürülen Vehhâbî saldırıları neticesinde Şerif, 1220/1806 yılında Suûd b. Abdülazîz'e (1218-1229/1803-1814) biat etmiştir. Şam valisi ve hac emiri Azmzâde Abdullah Paşa bu yıl hac yapamadan yoldan geri dönmüştür. Suûd b. Abdülazîz 1221/1807 yılında hac sonrasında Medine'ye gelmiş, buraya yöneticilerini tayin edip Dir'iyye'ye geri dönmüştür.⁷¹

Şam'a doğru yayılan Vehhâbîler 1225/1810 yılında Havran'ın kırk beş yerleşim yerini tahrip etmiştir. Şam'a iki günlük mesafe kalmış, Şam halkı korkuya kapılmıştı. Ancak Vehhâbîler Şam'a gelmeden geri dönmüştür.⁷²

Şam şehrinin valisi Genç Yusuf Paşa'ya⁷³ (1222-1225/1807-1810) mektup gönderen (Receb 1225/Ağustos 1810) Suûd b. Abdülazîz "Müslüman ol, selamete er." diye yazmıştı.⁷⁴ Yeni vali Süleyman Paşa el-Adil (1225-1227/1810-1812) zamanında vali adına

⁶⁴ İbn Bîşr, *Unvânu'l-Mecd*, 1/257; Feridun Emecen, "Abdülazîz b. Muhammed b. Suûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/193-194.

⁶⁵ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbiyan*, 18.

⁶⁶ Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı*, 141.

⁶⁷ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 40.

⁶⁸ Muhammed b. Ahmed Hıfzî, *Deracâtü's-Sâidîn ilâ Makâmâtî'l-Muvahhidîn*, thk. Ebû Saîd Ömer el-Amrâvi (Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, 1407), 71.

⁶⁹ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbiyan*, 18.

⁷⁰ İbn Bîşr, *Unvânu'l-Mecd*, 1/264.

⁷¹ İbn Bîşr, *Unvânu'l-Mecd*, 1/291.

⁷² Selim Cebrail el-Hurî - Selim Mihail Şahhâde, *Esâru'l-iddihâr* (Beyrul: el-Matbatu's-Suriyye, 1877), 248; Sıddık Hasan Han Kannevcî, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri measiri't-tirazi'l-ahir ve'l-evvel* (Katar: Vizaretü'l-Evkaf, 2007), 298; Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 45.

⁷³ Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 3/1596.

⁷⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1292), 9/362-364, 366-367.

mektuba cevap veren Şamlı alim⁷⁵ mektuptaki ifadelerin muhatabının Müslümanlar değil, kafirler ve müşrikler olması gerektiğini yazmıştır.⁷⁶ Suûd b. Abdilazîz Zilkade 1225/Aralık 1810'da Süleyman Paşaya'a gönderdiği cevabında Şam, Irak, Mısır ve diğer yerlerdeki küfür ve şirk mekanları olan türbelere yapılan ziyaretlere atıfta bulunarak "İslam dinine mensupsanız bütün o putları yok edin", "eğer şirkten tövbe etmezsen hak dine dönene kadar sizinle savaşmaya devam edeceğiz."⁷⁷ tehdidinde bulunmuştur.⁷⁸

Osmanlı yönetimini 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşları ve İran'da iktidar olan Zendler ile 1774-1779 Osmanlı-İran savaşı, Napolyon komutasında Fransızların 1798 yılında Kâhire'yi ele geçirmesi meşgul etmişti. Ancak Mekke ve Medine'nin ele geçirilmesi, Osmanlı yönetimini Vehhâbîler'e karşı harekete geçirmiştir.

Vehhabilere karşı harakatı Osmanlı yönetiminin emriyle Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa (öl. 1265/1849) düzenlemiştir. Kavalalı Mısır'ın Fransız işgalinden (1798-1801) kurtarılması sürecinde görev almıştır. Kavalalı, Mısır'daki kargaşadan istifade edip yönetimi ele geçirmiş, Osmanlı yönetimi onun valiliğini onaylamıştı (1220/1805). Mısır'da yönetimini güçlendirmekle uğraşan Kavalalı gelen emirler üzerine 1226/1811 yılında oğlu Tosun Paşa (öl. 1231/1816) komutasında Vehhâbîler üzerine asker göndermiştir. Medine 2 Aralık 1812 tarihinde, Cidde ve Mekke Ocak 1813'te Vehhâbîler'den geri alınmıştır. Ağustos 1813 tarihinde Cidde'ye gelen Kavalalı, Kasım 1813'te Şerif Gâlib'i tutuklayıp Selanik'e göndermiştir. Yahya b. Sürur şerif olarak atanmıştır.

Suûd b. Abdülaziz 1229/1814'te Dir'iye'de vefat etmiştir. Abdullah b. Suûd'a (1814-1818) yeni emir olarak biat edilmiştir. Kavalalı Haziran 1815'te Mısır'a dönmüştür. Tosun Paşa da Vehhâbîler ile anlaşma yapıp Temmuz 1815'te Mısır'a gitmiştir. Abdullah b. Suûd, Osmanlı tarafında yer alan kabileleri cezalandırmaya başlamıştır. Kavalalı, oğlu İbrahim Paşa'yı (öl. 1264/1848) Eylül 1816'te Hicaz'a göndermiştir. Yapılan savaşlar neticesinde İbrahim Paşa 9 Zilkâde 1233 / 10 Eylül 1818 Dir'iyye'yi ele geçirmiş, Abdullah b. Suûd'u teslim almıştır.⁷⁹ Emir Abdullah b. Suûd İstanbul'da idam edilmiştir (17 Aralık 1818).⁸⁰

İbn Âbidîn'in *Reddü'l-Muhtâr*'da 1233/1818 yılında müslüman askerlerin Vehhâbîlere karşı zafer kazandığını, onların beldelerinin harabe haline geldiğini yazmaktadır.⁸¹ Hicâz Vehhâbîlerden geri alındıktan sonra Şam'dan hacca gidişler yeniden mümkün oldu. İbn Âbidîn'in *Reddü'l-Muhtâr*'da 1233/1818 yılında hacca gittiğini

⁷⁵ David Dean Commins, *Son Dönem Osmanlı Suriyesi'nde İslahat Hareketleri Sosyal ve Siyasi Değişim*, çev. Yusuf Can (İstanbul: MaHYa Yayınları, 2014), 51.

⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 9/368-371; Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 61.

⁷⁷ Abdurrahman b. Muhammed, *ed-Duraru's-seniyye fi'l-ecvibeti'n-Necdiyye* (Riyad, 1996), 1/287-313, 312.

⁷⁸ Cole Michael Bunzel, *Manifest Enmity: The Origins, Development, and Persistence of Classical Wahhâbism (1153-1351/1741-1932)* (Princeton University, Ph.D., 2018), 272.

⁷⁹ Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı*, 174.

⁸⁰ Feridun Emecen, "Abdullah b. Suûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/135-136.

⁸¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 4/262.

ifade etmektedir.⁸² Ayrıca 1235/1820 yılında hacca gittiğine dair ikinci bir tarih verilmektedir.⁸³

3. Hind Altkitası'nda İngiliz İşgali ve Bölgedeki Hanefî Akımlarda Vehhâbilik Karşıtlığı

Hind Altkitası'nda uzun süren Babürlüler Devleti (1526-1857) yaklaşık 250 yıl süren aşamalı bir tarihi süreç içerisinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) tarafından yıkılmıştır. Bâbürlü Devleti'nin kurucusu Bâbü (öl. 937/1530) Timur'un neslinden olup Timurlular Devleti'nin (1370-1507) merkezi Semerkant'a hâkim olmak için mücadele etmiştir. Bâbü, Semerkant ve orada yaşamış olan Mâtürîdî hakkında şöyle yazmaktadır:

“Semerkand kadar güzel bir şehir dünyada az bulunur... Ahalisi tamamen Sünnî, pâk mezhep, şeriate bağlı ve dindardır. Kelâm imamlarından olan Şeyh Ebû Mansûr, Semerkand'ın Mâtürîd adlı mahallesindedir. Maturidiye, Şeyh Ebû Mansûr tarafından kurulmuştur.”⁸⁴

Babürlüler 1707'de hükümdar Âlemgîr Evrengzîb'in (1658-1707) vefatıyla zayıflamaya başlamış, hatta bazı araştırmacılar bu tarihi imparatorluğun sonu kabul etmiştir.⁸⁵ Devlete bağlı nizâmlık, nevvâblık, racalık gibi yerel yönetimler bağımsız hareket etmeye başlamıştır. İran'da Avşarlılar hânedanını kuran Nâdir Şah (1736-1747) 1738'de Kâbil'i, 1739'da da Delhi'yi ele geçirip büyük ganimetlerle geri dönmüştür.⁸⁶ Afganistan Devleti'nin kuran Ahmed Şah Dürrânî (1747-1773) Hindistan'a defalarca sefer düzenlemiştir.⁸⁷

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ticaret ile başlayan faaliyetleriyle zamanla ülkeyi ele geçirip sömürge haline getirmiştir. Şirket Hindistan'da batı sahillerinden Sûrat'ta 1612'de oturma izni alarak ticarete başlamıştır.⁸⁸ Bâbürlü hükümdarı Nâsîrüddin Muhammed'in (1719-1748) vefatı ile devlet hızlı bir çöküş içine girmiş.⁸⁹ II. Şah Âlem (1759-1806) Baksar Savaşı'nda (1178 /1764) yenildiği İngilizler'in himayesini kabul etmiştir.⁹⁰

⁸² İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 2/255.

⁸³ Muhammed Cemil b. Ömer Şattî, *A'yânü Dimaşk fi'l-karnî's-sâlis 'aşer ve nisfi'l-karnî'r-râbi' 'aşer min 1201-1350h*. (Dimaşk: Dâru'l-Beşâir, 1994), 253.

⁸⁴ Zahirüddin Muhammed Bâbü, *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000), 68, 69.

⁸⁵ Micheal H. Fisher, *Babürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır (İstanbul: Kronik, 2021), 307.

⁸⁶ Azmi Özcan, “Nâdir Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/276-277.

⁸⁷ Mehmet Saray, “Ahmed Şah Dürrânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/133-134.

⁸⁸ Durmuş Bulgur, “Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17 (2004), 63-102.

⁸⁹ Enver Konukçu, “Bâbürlüler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/400-404.

⁹⁰ Azmi Özcan, “Şah Âlem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/250-251.

II. Ekber (1806-1837) ve II. Bahadır Şah (1837-1858) döneminde İngilizlerin yönetimdeki güçleri daha da artmıştır.

İngilizler yardımcı müttefik sistemi denilen uygulamayla Hindistan'daki yerel yönetimler ile anlaşma yapıp onlara iç işlerinde bağımsızlık veriyordu. Bu yönetimlerin orduları İngilizler tarafından yönetiliyordu. Komşu başka bir yönetimin ele geçirilmesinde bu orduları kullanıyorlardı.⁹¹ Bâbürlü devlet adamı Nizâmülmülk Āsafcâh'ın (1724-1748) Hindistan'ın güneyinde kurduğu Haydarâbâd Nizamlığı (1724-1948) zamanla İzgiliz kontrolünde yönetilir olmuştur.⁹² İngilizlere direnen Meysûr sultanı Tîpû Sultan'a (1782-1799) karşı İngilizler ile Nizamlık birlikte savaşıyorlardı.⁹³

Şah Veliyyullah Dihlevî'nin (1703-1762) oğlu Şah Abdülaziz'in (1746-1824) 1218/1803 yılında verdiği bir fetva bölgede ortaya çıkan cihad hareketleri tarafından kullanılmıştır.⁹⁴ Hindistan'da İngilizler'e ve Sihler'e karşı mücadele eden Tarikat-ı Muhammediyye⁹⁵ cihad hareketinin kurucusu Ahmed Şehîd b. İrfân⁹⁶ (1201-1246/1786-1831) Şah Abdülaziz'den ders almıştı. Şah Abdülaziz'in diğer öğrencisi ve yeğeni olan İsmâil Şehîd⁹⁷ b. Abdilganî ed-Dihlevî (1193-1246/1779-1831) de onunla birlikteydi. Kuzey Hindistan'da Sihler ile savaşırken 1246/1831 yılında şehit oldular.⁹⁸

Ahmed Şehîd liderliğindeki cihad hareketi, İngilizler tarafından Vehhâbîlik ile ilişkilendirilmiştir. Vehhâbîlik ile bu hareket arasında belirgin farklılıklar da vardır. Ahmed Şehîd tasavvufun etkilenmiştir. Ahmed Şehîd'in hac için Mekke'ye gittiği tarihte⁹⁹ (1237/1822) Vehhâbîler ile irtibat kurmuş olabileceğine dair yapılan tahmin de doğru değildir. Çünkü bu tarihten önce Vehhâbîlerin Hicaz hakimiyeti sona erdirilmiştir ve faaliyetleri takip altındadır.¹⁰⁰ Vehhâbîler Hanbelî mezhebi içerisinde çıkmıştır. Ahmed Şehîd'in takipçileri ise tasavvuf müntesipleri olup Hanefî mezhebindedir. Bir kısmı Ehl-i hadis ekolünden sayılır. Ahmed Şehîd temel görüşlerini ifade eden *Sirât-i-Mustakîm* adlı eserini hac ziyaretinden önce 1818 yılında yayınlamıştır.¹⁰¹

⁹¹ Hüseyin Günarslan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin Hindistan'ı İşgal Süreci", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/17 (2019), 87.

⁹² Azmi Özcan, "Haydarâbâd Nizamlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/32-35.

⁹³ Azmi Özcan, "Tîpû Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/192-193.

⁹⁴ Azmi Özcan, "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavri", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17 (2004), 104.

⁹⁵ M. Naeem Qureshi, "Tarikat-ı Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/106.

⁹⁶ Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, thk. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 7/899; Rıza Kurtuluş, "Ahmed Şehîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/134-135.

⁹⁷ A. S. Bazmee Ansari, "İsmâil Şehîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/124.

⁹⁸ Kurtuluş, "Ahmed Şehîd", 2/134-135.

⁹⁹ el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 7/901.

¹⁰⁰ Qeyamuddin Ahmad, *The Wahhabi Movement in India* (Londra: Routledge; Manohar, 2020), 30-31, 45.

¹⁰¹ Mohiuddin Ahmad, *Saiyid Ahmad Shahid: His Life and Mission* (Lucknow: Academy of Islamic Research and Publications, 1980), 100, 102, iv.

Ahmed Şehîd'in 1831 yılında şehadeti sonrasında cihad hareketi yavaşlamıştır. Hind Altkitası'nda 1857 yılında çıkan ayaklanma bölgenin tarihini tamamen değiştirmiştir. İngilizlerin hizmetinde olan yerli paralı askerler (sipahiler, sepoy) isyan etmiştir.

“İsyan İngiliz iktidarının aşağılamalarına karşı birikmiş bir öfke patlaması olarak başlamıştı. İngiliz kuvvetleri içindeki Hindu ve Müslüman askerler yeni kullanıma sunulan Enfield marka tüfek ve fişekleri kullanmayı reddettiler, çünkü bu tüfeklerin domuz ve inek yağıyla yağlandığına dair bir söylenti vardı ve bu her iki dindeki insanlar için bir aşağılamaydı. Bununla birlikte bu fişekler sadece derin kültürel ve siyasi öfkenin bir sembolüydü. İsyana sadece İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nde görev yapan Hintli askerler değil merkez ve Kuzey Hindistan'ın Müslüman ve Hindu üst sınıfları da dahil oldular.”¹⁰²

Ayaklanma aylarca sürmüştü ancak sonunda İngilizler tarafından bastırılmıştır. Bundan sonra İmdâdullah Tehânevî'nin¹⁰³ (1233-1317/1818-1899) müritleri Muhammed Kâsım Nânevî¹⁰⁴ (1248-1297/1832-1880) ile Reşîd Ahmed Gengûhî¹⁰⁵ (1242-1323/1829-1905) öncülüğünde Delhi'nin kuzeyindeki Deoband kasabasında Dârülulûm-i Diyûbend Medresesi kurulmuştur (15 Muharram 1283 / 30 Mayıs 1866).¹⁰⁶ Nânevî ve Gengûhî Hindistan'ı Dâru'l-harb ilan eden ve Müslümanları İngilizlere karşı cihada teşvik eden fetvalara imza atmıştı.¹⁰⁷ Dâru'l-harb fetvaları Diyûbendiler üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Ancak daha sonra Dâru'l-harb hükümleriyle ilgili farklı görüşler ileri sürülenler olmuştur.¹⁰⁸

Diyûbend Medresesi'nin kuruluşundaki yedi esastan biri fıkhîta Hanefî mezhebinin, diğeri kelamda İmam Mâtûrîdî'nin görüşlerinin kabul edilmesiydi.¹⁰⁹ Diyûbend mensuplarının yazdıklarına göre “Diyûbend uleması kendilerini Mâtûrîdî olarak tarif

¹⁰² Ira Marvin Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi: 19. Yüzyıldan Günümüze*, çev. Yasin Aktay - Meclüde Aktay (İletisim Yayınları, 2010), 2/269.

¹⁰³ Nisar Ahmad Faruqi, “İmdâdullah Tehânevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/222-224.

¹⁰⁴ Fuad S. Naeem, *Interreligious debates, rational theology, and the “ulama” in the public sphere: Muhammad Qâsim Nânautvî and the making of modern Islam in South Asia* (Washington: Georgetown University, Ph.D., 2015), 55.

¹⁰⁵ Muhammad al-Ghazali, “Gengûhî, Reşîd Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/24-25.

¹⁰⁶ Azmi Özcan, “Dârülulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/553-555.

¹⁰⁷ Bilal Ali, “Contentions of Indian Hanafi Scholars on the Permissibility of Financial Interest in Post-Mughal India”, *smanli'da İlm-i Fikh: Âlimler, Eserler, Medreseler*, ed. Murteza Bedir vd. (İstanbul: İsar Yayınları, 2017), 434.

¹⁰⁸ Haroon Ebrahim Sidat, “Competing Spaces of Religious Belonging: Deobandi Debates on Interest/Usury as a Case Study”, *The Journal of Hanafi Studies (JHS)* 1 (2022), 116.

¹⁰⁹ Sayyid Mahboob Rizvi, *History of the Dar Al-Ulum Deoband*, çev. Murtaz Husain Quraishi, 1980, 1/330; Muhammed Tayyib, *Ulemâu Diyûbend Akideten ve Menhecen*, çev. Nuruâlem Halîl el-Emînî (Karaçi: Mektebetu Daru'l-Ulum, 2011), 210, 238, 240.

ederler.” İçlerinde Eş'arî olanlar da vardır.¹¹⁰ Bu ifadeler kendilerini tanıttıkları internet sayfalarında da mevcuttur.¹¹¹

İbn Âbidîn'in eserleri, Diyûbend medreselerinde başlangıcından itibaren meşhur olmuştur. Onun müftülerin uyması gereken kuralları ihtiva eden *Şerhu Ukûdi resmî'l-müfti* adlı eseri ve *Reddül-muhtâr*'ın mukaddimesindeki¹¹² izahları medreselerde fetva vermenin kaidelerini öğretmek için ders kitabı olarak kullanılır. Fetva sorulduğunda Diyûbendî müftü cevap için Urduca bir kitaba bakabilir. Ancak fetvanın yazılması için genellikle başlangıç olarak İbn Âbidîn'in *Reddül-muhtâr*'ı kullanılır ve detaylı bilgiler için *el-Fetâvâ el-Hindiyye* gibi eserlere müracaat edilir.¹¹³ *Reddül-Muhtâr* 1288/1871 yılında Hindistan'da basılmıştır.¹¹⁴

İbn Âbidîn'in eserleri Birelvî cemaati için de önemli bir kaynaktır. Birelvî cemaatinin kurucusu Ahmed Rızâ Hân Birelvî (1272-1340/1856-1921), İbn Âbidîn'in *Şerhu Ukûdi resmî'l-müfti* adlı eseri üzerine *İfâdât* adıyla basılan eserini yazmıştır.¹¹⁵ Birelvî *Reddül-Muhtâr* üzerine *Ceddül-Mumtâr alâ Reddül-Muhtâr* adlı eserini yazmıştır. *Ceddül-Mumtâr*'ın baskısında bazı bölümler eksiktir. Vehhâbîler hakkındaki ifadelerin yer aldığı (*kitâbu'l-cihâd, bâbü'l-buğât*) bilgiler yoktur.¹¹⁶ Cihad hareketinin lider isimlerinden İsmâil Şehîd'in *Takviyetü'l-îmân* adlı kitabının tenkidini yaparken bu kitabın Muhammed b. Abdilvehhab'ın kitabının tercümesi olduğu iddia edilerek İbn Âbidîn'in *Reddül-muhtâr*'daki Vehhâbîler hakkındaki ifadelerine yer verilmiştir.¹¹⁷

Ahmed Şehîd'in yanında yer alan İsmâil Şehîd 1824 yılında yazdığı *Takviyetü'l-îmân*¹¹⁸ adlı kitabındaki tevhîd, şirk gibi konularındaki ifadeleri Vehhâbîlerin görüşlerine benzetilmiştir. Fazl-ı Rasûl el-Bedâyûnî (1799-1872), İsmâil Şehîd'in *Takviyetü'l-îmân* kitabının Muhammed b. Abdilvehhâb'ın *Kitâbü't-Tevhîd*'inin tercüme ve şerhi olduğunu ifade ederek tenkit etmiştir.¹¹⁹

¹¹⁰ Tayyib, *Ulemâu Diyûbend*, 210.

¹¹¹ “Ulemâu Diyûbend; İtticâhuhumu'd-dîn ve Mizâcuhumu'l-Mezhebî”, <https://darululoom-deoband.com/ar/> (Erişim 09 Aralık 2022).

¹¹² Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Mukaddimetü Hâşiyeti İbn Âbidîn*, thk. Muhammed Mus'ab (Diyubend: Dâru'l-Ulum Diyubend, 2020), 7.

¹¹³ Aamir Bashir, *Private Muftis in a Postcolonial State: A Study of Legal Reasoning among Deobandi Hanafis in Contemporary Pakistan* (Chicago: The University of Chicago, Ph.D., 2022), 22-24, 130, 256.

¹¹⁴ Ateş, *İbn Âbidîn*, 60; Ahmet Özel, “İbn Âbidîn, Muhammed Emîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/292-293.

¹¹⁵ İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmî'l-müfti*, 5.

¹¹⁶ Ahmed Rıza Han Birelvî, *Ceddül-Mumtâr alâ Reddül-Muhtâr* (Karaçi: Mektebetü'l-Medine, 2013), 5/413.

¹¹⁷ Ahmed Rıza Han Birelvî, “el-Kevkebüş-Şihâbiyye fî Küfriyâti Ebi'l-Vehhâbiyye”, *Fetâvâ-yi Rızviyye maa Tahrîc ve Tercüme Arabi İbârât* (Lahor: Camia-i Nizamiyye-i Rızviyye, 2006), 15/235.

¹¹⁸ İsmâil Şehid ed-Dihlevî, *Risâletü't-Tevhîd el-müsammâ Takviyetü'l-îmân*, çev. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî (Dimaşk: Dâru Vahyi'l-Kalem, 2003).

¹¹⁹ Fazl-i Rasûl Bedâyûnî, *Seyfü'l-cebbâr* (Lahor: Mektebe-i Rızaviyye, 1393), 14, 99.

Ahmed Rızâ Hân Birelvî *el-Kevkebü's-Şihâbiyye fî Küfriyâti Ebi'l-Vehhâbiyye* risalesinde¹²⁰ el-Bedâyûnî'nin ifadelerini naklederek *Takvîyetül-îmân* için *Kitâbü't-Tevhîd*'inin tercümesi olduğunu ifade etmektedir. Birelvî'nin bu ifadelerinin hemen devamında İbn Âbidîn'in *Reddül-muhtâr*'daki Vehhâbîler hakkındaki ifadeleri nakletmiştir.¹²¹

Hind Altkitası'nda mezhepleri taklit etmeye karşı oldukları için bölgede gayru'l-mukallidîn (taklitçi olmayanlar) olarak bilinen Ehl-i Hadis ekolü zamanla Vehhâbîler ile iyi ilişkiler kurmuştur.¹²² Hadis ilmi için Necd bölgesinden Hindistan'a gidenlerin Vehhâbîlerin görüşlerini bölgeye taşıdığı kabul edilmektedir.¹²³ Ancak Vehhâbîler'in Hanbelî, dolayısıyla mukallid olmaları nedeniyle, Ehl-i hadîs ekolü mensupları da kendileri için yakıştırılan Vehhâbî oldukları iddiasını reddetmiştir.¹²⁴ Ehl-i hadîs ekolünün kurucularından sayılan Sıddîk Hasan Hân el-Kannevcî (1248-1307/1832-1890), Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Hanbelî mezhebi mukallidi olduğuna, Ehl-i hadîs olanların herhangi bir mezhebi taklid etmediklerine işaret ederek kendilerinin Vehhâbîlerden farklı olduklarını ifade etmiştir.¹²⁵ Sıddîk Hasan Hân, İbn Âbidîn'in *Reddül-muhtâr*'daki Vehhâbîler hakkındaki ifadelerini de nakletmiş ve bu ifadeleri haksız bulup töhmet olarak değerlendirmiştir.¹²⁶

İngiliz işgali altındaki Hind alt kıtasının bazı bölgelerinde Vehhâbî terimi hain anlamında kullanılıyordu.¹²⁷ Sehârenpûrî de Vehhâbî isimlendirmesinin bölgedeki anlamının değiştiğini, sünnetle amel eden, bid'atlara karşı çıkan ve hatta faize haram diyen Hanefiler için de bu ismin hakaret için (sebb) kullanıldığını kaydetmektedir.¹²⁸

Hanefî Birelvîler ve Hanefî Diyûbendiler özellikle isyasi konulardaki farklı tutumlarıyla bilinirler. Mekke ulemasına İngiliz işgali altında Müslümanların nasıl bir tavır takınmaları gerektiğine dair soruya Ahmed b. Zeynî'nin cevabı 1866 yılında ulaşmış ve "İslam'ın bir kısım temel ibadetleri uygulandığı sürece orası dârülislam hükmündedir" denilmiştir.¹²⁹ Ahmed Rızâ Hân Birelvî, Ahmed b. Zeynî Dahlân'dan icazet almıştır. Birelvî, 1889 yılında "Hanefî fikhına göre Hindistan dârülislam'dır" fetvası vermiş

¹²⁰ Risalenin metni için bk. Ahmed Rıza Han Birelvî, *Fetâvâ-yi Rızviyye maa Tahrîc ve Tercüme Arabi İbârât* (Lahor: Camia-i Nizamiyye-i Rızviyye, 2006), 15/168-238.

¹²¹ Birelvî, "el-Kevkebü's-Şihâbiyye", 15/235.

¹²² Ebu'l-Mekârim b. Abdilcelîl, *Da'vetül-îmâm Muhammed b. Abdilvehhâb beyne Müeyyidihâ ve Mu'ârizihâ fî Şibhi'l-Gârrati'l-Hindîyye* (Riyad: Daru's-Selam, 1421), 25, 26.

¹²³ İbrahim b. Abdullah Müdeyhîs, *en-Nevdiyyûn fî'l-Hînd* (Riyad: Daru's-Sulusiyye, 2019), 135.

¹²⁴ Abdullah Aydınlı, "Ehl-i Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/507-508.

¹²⁵ Sıddîk Hasan Han Kannevcî, *Tercümânü'l-Vehhâbiyye* (Agra: Matbaa-i Müfid, 1300), 30.

¹²⁶ Sıddîk Hasan Han Kannevcî, *İthâfû'n-nübelâi'l-müttekin bi-ihyâi meâsiri'l-fukahâi'l-mülhidîn* (Hind: Matbaa-i Nizâmî, 1288), 414.

¹²⁷ William Wilson Hunter, *The Indian Musalmans* (London: Trübner and Company, 1876), 73.

¹²⁸ Sehârenpûrî, *el-Mühenned ale'l-Müfenned*, 43.

¹²⁹ Özcan, "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavri", 108.

ve 1910'da bu fetvayı tekrarlamıştır.¹³⁰ Konuyla ilgili *İlâmü'l-'Alâm bi-enne Hindustân Dâru'l-İslam* adlı bir risale yazmıştır.¹³¹

Ahmed Rida Hân Birelvî Hicaz'da bulunduğu sırada 16 Şubat 1906 (21 Zilhicce 1323) tarihinde yazıp bitirdiği¹³² *Hüsâmü'l-Haremeyn* adlı kitabında Diyûbend ulemasından Reşid Ahmed Ganguhi, Kâsim Nânevtevi ve onların halefleri, Halil Ahmed Sehârenpûri ve Eşref Ali et-Tehânevî gibi isimleri tenkit ve tekfir etmiştir.¹³³ Tekfire sebep olarak çoğunlukla bu alimlerin Hz. Peygamber hakkındaki görüşlerini kullanılmıştır. Bu bölgede bölgede nübüvvet tartışmaları yoğunlaşmıştı. Bu bölgede ortaya çıkan Kâdiyânîlik mezhebinin kurucusu Mirza Gulâm Ahmed (1839-1908) vahiy aldığını ve peygamber olduğunu iddia etmiştir. Bu sebeple bölgede “dünyanın başka hiçbir yerinde görülemeyecek şekilde Hz. Peygamber'in son peygamber olduğuna yönelik söylemler artmıştır.”¹³⁴

Hüsâmü'l-Haremeyn kitabının kapağında Ahmed Rida Hân Birelvî için el-Hanefî el-Maturidî el-Kâdirî şeklinde mezhebi ve sûfi kimlikleri kaydedilmiştir. Birelvî cemaati¹³⁵ Hint Altkıtası'nda Ehl-i Sünnet ismiyle bilinir¹³⁶ ve daha çok tarikat yapılanması olarak tanınır.¹³⁷ İngiltere'deki Müslümanların çoğunluğu Hint alt kıtasından göç etmiştir.¹³⁸ İngiltere'deki Birelvîler ve Diyûbendîler farklılıklarına rağmen Hanefî mezhebine bağlı kalmayı ve Selefi Vehhâbî görüşlere karşı olmayı savunmaktadır.¹³⁹ Birelvîler Davet-i İslam ve Feyz-i Medine gibi adlarla Türkiye'de de faaliyette bulunmaktadır.

Ahmed Rida Hân Birelvî'nin *Hüsâmü'l-Haremeyn* adlı kitabının Diyûbendîler üzerinde büyük etkisi oldu. Diyûbendîler uluslararası arenada kendilerini tanımlamak ve savunmak zorunda kaldılar.¹⁴⁰

Diyûbend ulemasından Halîl b. Ahmed Sehârenpûri 24 Kasım 1907 (18 Şevval 1325) tarihinde yazıp bitirdiği¹⁴¹ *el-Mühenned 'ale'l-müfenned* (Tasdîkât li-def'i't-telbisât) adlı

¹³⁰ Abdulhamit Birişik, “Rızâ Han Birelvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/61-64.

¹³¹ Ahmed Rıza Han Birelvî, “İlâmü'l-'alâm bi-enne Hindustân dâru'l-İslam”, *Fetâvâ-yi Rızviyye ma Tahrîc ve Tercüme Arabi İbârât* (Lahor: Camia-i Nizamiyye-i Rızviyye, 2006), 106-141.

¹³² Birelvî, *Hüsâmü'l-Haremeyn*, 66; Birişik, “Rızâ Han Birelvî”, 35/61-64.

¹³³ Birelvî, *Hüsâmü'l-Haremeyn*, 50, 56.

¹³⁴ Halide Rumeysa Küçüköner, *Mirza Gulam Ahmed ve Ahmedî Algıardaki Farklılaşması* (Ankara: Ankara Okulu, 2022), 348.

¹³⁵ Usha Sanyal, *Ahmad Riza Khan Barelvî: In the Path of the Prophet* (Oxford: Oneworld Academic, 2005); Ahmetoğlu, “Birelvîlik”.

¹³⁶ Sanyal, *Devotional Islam and Politics in British India*, 68.

¹³⁷ Philipp Bruckmayr, “Güney ve Güneydoğu Asya'da Mâturidîlik'in Geçmiş ve Bugünkü Yönleri”, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâturidî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal (İstanbul: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2014), 181.

¹³⁸ Aydın Bayram, *Sunni Muslim Religious Life in Britain* (London: Lulu, 2015), 59.

¹³⁹ Aydın Bayram, “İngiltere'de Selefilik Hareketine Sufi Gelenekçi Akımların Karşı Duruşu”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 57 (2022), 50.

¹⁴⁰ Zeshan Chaudri, *Demarcating the Contours of the Deobandi Tradition via a Study of the “Akâbirin”* (London: SOAS University of London, Ph.D., 2022), 123.

¹⁴¹ Sehârenpûri, *el-Mühenned ale'l-Müfenned*, 98.

kitabında Birelvî'nin tekfire varan suçlamalarını cevaplandırmış, yazdıklarını Diyûbend ve farklı bölgelerden âlimlerinin tasdikleriyle desteklemiştir. Sehârenpûrî cemâatlerinin furûda Ebû Hanife'yi taklid ettiğini, usûlde Ebu'l-Hasan el-Eşarî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye tâbi olduklarını ve tasavvufta Nakşibendiyye, Çiştîyye, Kâdiriyye ve Suhreverdiyye müntesipleri olduklarını kaydetmektedir.¹⁴² Sehârenpûrî, Ebû Dâvûd'un Sünen'i üzerine yazdığı *Bezlû'l-mechûd* adlı şerhiyle meşhur olmuştur. *Bezlû'l-mechûd* üzerine Vehhâbî âlim el-Humeyyis tarafından yazılan *Fethu'l-ma'bûd* adlı tenkitle Sehârenpûrî'nin Mâtürîdî olduğu tespiti yaparak onun üzerinden Mâtürîdî görüşleri eleştirilmektedir.¹⁴³

Sehârenpûrî Diyûbend ulemasının Vehhâbîler hakkındaki görüşlerinin İbn Âbidîn'in *Reddü'l-Muhtâr*'daki ifadelerini naklederek anlatmaktadır.¹⁴⁴ Girişte alıntılıdığı üzere, İbn Âbidîn "zamanımızda Hâricîler" dediği Vehhâbîler'in muhaliflerine müşrik saydıklarını ve Ehl-i Sünnet mensuplarını öldürmeyi mubah gördüklerini anlatmaktadır.¹⁴⁵

Diyûbend Medreseleri kurucularından Reşîd Ahmed Gengûhî, Necd'den şeytanın takipçilerinin (karn) çıkacağına dair rivayeti değerlendirirken bu rivayetle Muhammed bin Abdülvehhâb'a işaret edildiğine dair görüşe yer vermektedir. Onun görüşlerinin çoğu sünnete uygun olsa da yaptıklarıyla haddi aşmış biri olduğunu yazmaktadır.¹⁴⁶

Diyûbendî âlim Enver Şâh Keşmîrî¹⁴⁷ (1292- 1352/1875-1933) Vehhâbîlik davetinin düşmanı olarak takdim edilmektedir.¹⁴⁸ Keşmîrî'ye göre Muhammed b. Abdilvehhâb en-Necdi, bilgisi az, ahmak bir adamdı. Bu yüzden küfür konusunda çabuk hüküm verirdi. Küfrün delillerini ve sebeplerini bilen müteyakkız kimselerden başkasının bu vadiye girmemesi gerekir.¹⁴⁹

Diyûbend Medreseleri'nin başkanlığını yapmış olan Hüseyin Ahmed Medenî¹⁵⁰ 1910 yılında *Hüsâmü'l-Haremeyn*'e reddiye olarak yazdığı¹⁵¹ *eş-Şihâbü's-Sâkib* adlı eserinde Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bâtil görüşlere sahip olduğunu yazmıştır. Medenî'ye göre Vehhâbîler Ehl-i Sünnet mensuplarını öldürmüş ve mallarına el koymuştur. Kendi inançlarını zorla kabul ettirmeye çalışmışlardır. Hicaz halkına çok eziyet etmişler, çoğu Mekke ve Medine'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Binlerce müslüman askeri şehit etmişlerdir. Muhammed b. Abdilvehhâb zâlim, asi, fâsık ve kan döken bir

¹⁴² Sehârenpûrî, *el-Mühemed ale'l-Müfenned*, 40.

¹⁴³ Muhammed Abdurrahman el-Humeyyis, *Fethu'l-ma'bûd fi beyâni'l-hefevât fi kitabi Bezlû'l-mechûd* (Riyad: Daru's-Samî'î, 1995), 8.

¹⁴⁴ Sehârenpûrî, *el-Mühemed ale'l-Müfenned*, 62.

¹⁴⁵ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 4/262.

¹⁴⁶ Reşîd Ahmed Gengûhî, *el-Kevkebü'd-dürri alâ Câmî't-Tirmizî*, thk. Zekerîyya Kandelevi (Leknec: Nedvetü'l-Ulemâ, 1975), 4/472.

¹⁴⁷ Abdulhamit Birişık - Khalid Zafarullah Daudi, "Keşmîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/327-329.

¹⁴⁸ Afgânî, *Adâü'l-Mâtürîdiyye*, 1/371; Afgânî, *Cühûdü 'Ulemâ'i'l-Hanefiyye*, 519.

¹⁴⁹ Muhammed Enver Şâh Keşmîrî, *Feyzu'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedr (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/252.

¹⁵⁰ Hilal Görgün, "Medenî, Hüseyin Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/295-296.

¹⁵¹ Chaudri, *Demarcating the Contours of the Deobandi Tradition*, 163.

adamdı. Araplar, onun taifesinden Yahudi, Hıristiyan ve Hindulardan bile daha fazla nefret ediyorlardı.¹⁵²

Hüseyin Ahmed Medenî'nin bu görüşlerinden döndüğüne dair 1925 yılındaki bir yayına atıf yapılsada bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Medenî 1950 yılında yazdığı bir mektubunda, İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muhtâr*'daki Vehhâbîleri Hâricîlere benzer gösterdiği ifadelerine işaret ederek İbn Âbidîn'in olayların olduğu dönemde ve yakın coğrafyada yaşadığı için onları yakından tanıdığını ifade etmektedir.¹⁵³ 1951 yılındaki mektubunda da İbn Âbidîn'in ifadelerini naklederek Hâricîlerin Nehravân'da kan akıtması gibi Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tâbilerinin de Hicaz'da kan akıttıklarını ifade etmektedir.¹⁵⁴ Medenî 1944-1953 yılları arasında yazdığı *Nakş-i Hayat* adlı eserinde Ahmed Rida Hân Birelvî'nin ithamlarını redderek, Diyûbend âlimlerinin Hanefî, Mâtürîdî ve Eşari mezhebini kabul ettiklerini Sünnî tarikatlara müntesip olduklarını ve Şah Veliyyullah ekolünden olduklarını kaydetmiştir.¹⁵⁵

Diyûbendî ekolünün içinden çıkan Tâlibân hareketinin Ağustos 2021'de Afganistan'da tekrar yönetime gelmesi, bu hareketin içinden çıktığı Diyûbend medreselerini tekrar gündeme getirmiştir. Bazı araştırmacılara göre "Tâlibân'ın Mâtürîdî mezhebini temsilcisi olduğu iddiaları hatalıdır." Tâlibân hareketi, Basra Körfezi'ndeki Vehhâbîler ve onların Pakistanlı müttetikleri tarafından siyasi ve ekonomik çıkarlar uğruna finanse ve seferber edilen Eserî (eser, hadis merkezli) medreselerinin ürünüdür.¹⁵⁶ Başka bir çalışmada "Tâlibân hareketinin de Selefilik'in Güney Asya versiyonu olan dini Deobandilik hareketinin medreselerinden çıktığı"¹⁵⁷ ifade edilerek Tâlibân Vehhâbîlik ile birlikte ele alınmaktadır. Ancak Taliban'ın kendine mahsus zihin dünyasında Vehhâbî dedikleri Selefilik'in saygıdeğer bir yeri bulunmamaktadır.¹⁵⁸ Diyûbend medreselerinin devamı niteliğinde olan Afganistan medreselerinde Hanefî fıkhı ve Matürîdî itikadını esas alan bir eğitim uygulanmaktadır.¹⁵⁹

Tâlibân hareketinin başkadısı Abdülhakîm el-Hakkânî kitabında Vehhâbî tarihini fitne olarak ele almakta, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın vefatını helakî olarak ifade etmektedir. Babasının ve kardeşi Süleyman'ın ferasetle Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bidat ve sapkınlıkları (zeyğ ve dalâl) hakkında insanları uyardıklarını yazmaktadır. Onun Müslümanları tekfir ettiğini, Hz. Peygamberin kabrini ziyaretin ve tevessülün

¹⁵² Hüseyin Ahmed Medeni, *eş-Şihâbü's-Sâkıb ale'l-müsteriki'l-kâzib* (Lahor: Daru'l-Kitab, 2004), 221; Ebu'l-Mekârim b. Abdilcelîl, *Da'vetû'l-İmâm*, 145; Afgânî, *Cühûdû 'Ulemâi'l-Hanefiyye*, 521.

¹⁵³ Hüseyin Ahmed Medeni, *Mektûbat-ı Şeyhu'l-İslam*, thk. Necmüddin İslahi (Saharanpur: Mehtebe Diniyye, ts.), 2/344; Chaudri, *Demarcating the Contours of the Deobandi Tradition*, 164.

¹⁵⁴ Ebu'l-Mekârim b. Abdilcelîl, *Da'vetû'l-İmâm*, 171.

¹⁵⁵ Hüseyin Ahmed Medeni, *Nakş-i Hayat*, thk. Halil Eşref Osmani (Karaçi: Dâru'l-İşâât, ts.), 1-2/1/121.

¹⁵⁶ Jeffrey R. Halverson, *Theology and Creed in Sunni Islam: The Muslim Brotherhood, Ash'arism, and Political Sunnism* (New York, N.Y: Springer, 2010), 115, 124.

¹⁵⁷ Selim Öztürk, *The Role of Political Salafism in the Formation of Saudi Arabia and the Taliban Regime* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 242.

¹⁵⁸ Mehmet Ali Büyükkara, "Dişlamacı Müslümanlığın Orta Asya'daki İzdüşümleri: Selefilik Hareketi ve Taliban", *Orta Asya'da İslam*, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı (Ankara Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2012), 3/1306.

¹⁵⁹ Abdulcelil Alpkiray, "Son Dönem Afganistan Medreselerinde Hadis Eğitimi: Belh Örneği", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 677, 693.

şirk olduğunu iddia ettiğini kaydetmektedir. Mekke ve Medine'nin geri alınması buların Vehhâbîlerden temizlenmesi olarak anlatılmaktadır.¹⁶⁰

el-Hakkânî tarafından İslam Emirliği'nin nizamı üzerine yazılan ve Tâlibân emiri Hibetullah Ahundzâde'nin takdimi ile yayınlanan eserde Afganistan'da mezhep olarak Hanefi mezhebinin temel alınması gerektiği anlatılırken bölgede eski zamanlardan beri Hanefi Mezhebinin yaygın olduğuna dair İbn Âbidîn'in *Reddü'l-Muhtâr*'ından¹⁶¹ nakillerle delil sunulmaktadır.¹⁶²

4. İngiliz İşgali Altında Hilafetin Kureyşliği Tartışması

İngilizler yoğun Müslüman nüfusun yaşadığı Hint alt kıtasını ele geçirdikten sonra bu bölgelerdeki Müslümanlar arasında saygı gören Osmanlı hilafetininin meşruiyetini tartışmaya açmışlardır. Hilafetin Kureyşliği yani Osmanlı hilafetinin gayri meşruluğu meselesi Hindistan'daki İngiliz misyonu çevrelerinde gündeme getirilmiştir.¹⁶³

Hindistan'da görev yapmış olan George M. Birdwood (1832-1917) 1877'de Osmanlı hilafetinin Hindistan'daki İngiliz çıkarları açısından bir tehdit oluşturabileceği için Osmanlı hilafetinin meşru olmadığını vurgulamak gerektiğini savunmuştur. İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarını emniyete almak için Mekke Şerifi hilafete getirilmelidir. Kureyş soyundan gelen Şerif halifeliği üstlenmek için gereken şartlara sahiptir.¹⁶⁴ Bu dönemde Hicaz'ı yöneten Şerif Hüseyin b. Muhammed'in (1877-1780) hilafeti konuşuluyordu.¹⁶⁵ Bir dönem Mısır ve Hindistan'da ikamet eden ve Osmanlı karşıtı görüşleriyle bilinen İngiliz Wilfrid Scawen Blunt¹⁶⁶ (1840-1922) halifenin Kureyş'ten olmasına dair rivayeti de kullanarak hilafetin Hicaz'da olmasını savunmuştur.¹⁶⁷

İngiltere'nin Mısır temsilcisi Henry McMahon 1915'te Şerif Hüseyin b. Ali'nin oğlu Abdullah ile görüşmüştür. McMahon "İslam halifeliğinin yeniden Haşimî ailesine geçmesi halinde Büyük Britanya'nın bunu hoşnutlukla karşılayacağını söyledi."¹⁶⁸ Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandığında İngiltere'nin krallığını tanımamasını istemiştir. Şerif Hüseyin Haziran 1916'da Mekke'de isyama başlatmıştır. Şerif Hüseyin,

¹⁶⁰ Abdülhakîm Hakkânî, *Tetimmütü'n-nizâm fî târihi'l-kazâ fi'l-İslâm mine'l-ahdi'n-Nebevi ilâ ahdi'l-İmâratü'l-İslamiyye* (Manchester: Mektebü Kâsîmi'l-Ulûm, 2021), 254-256.

¹⁶¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 1/56.

¹⁶² Abdülhakîm Hakkânî, *el-İmâratü'l-İslamiyye ve Nizamuhâ* (Kabil: Mektebetü Dari'l-Ulûmî'ş-Şeriyeye, 2022), 37; Abdülhakim el-Hakkani, *İslam Emirliği ve Nizamı*, çev. Umeyma Sıla Yılmaz (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023), 42-43.

¹⁶³ İsmail Kara, "Sunuş", *Hilafet Risâleleri*, ed. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 1/6.

¹⁶⁴ Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları 1873-1909", *İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), 53.

¹⁶⁵ Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882", *Hilafet Risâleleri I*, ed. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 60.

¹⁶⁶ Kemal Kahraman, "Blunt, Wilfrid Scawen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/246-247.

¹⁶⁷ Wilfrid Scawen Blunt, "Günümüzde Hilafet Meselesi (The Future of Islam, II. Bölüm)", çev. Ş.T. Buzpınar, *Hilafet Risâleleri I*, ed. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 143, 149, 151.

¹⁶⁸ Abdullah b. el-Hüseyin, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, çev. Halit Özkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 97.

Osmanlılar'a karşı savaşmak için yüz binden fazlasını vadedmiş ancak dört-beş bin kadar silahlı bir kuvvet toplayabilmiştir.¹⁶⁹

Şerîf Hüseyin b. Alî sadece Hicaz kralı olarak tanınmıştır. Hilafet TBMM tarafından 3 Mart 1924'te ilga edilmiştir. Şerîf Hüseyin nesep itibariyle Kureyş kabilesinden oluşunu ileri sürerek kendisini halife olarak ilan etmiştir. Şerif Hüseyin'e 11 Mart 1924'te (5 Şaban 1342) halife olarak biat edilmiştir.¹⁷⁰ Şerif Hüseyin Müslümanlara karşı kâfirlerin safında yer aldığı ve Osmanlı'ya isyan ettiği için farklı kesimlerin tepkisini almıştır. Abdülaziz İbn Suûd yönetimindeki Vehhâbîlerin Hicaz'ı Ekim 1924'te ele geçirmesiyle Şerif Hüseyin'in iktidarı birkaç ay içerisinde yok olmuştur.¹⁷¹

Ahmed Rızâ Hân Birelvî hilafetin Kureyşten olmasını savunuyordu. Birelvî 1339/1920 yılında *Devâmü'l-‘ays fi'l-e'immeti min Kureyş* adlı bir risale yazarak Kureyş'ten nesebi olmayanların hilâfetine meşru olmadığını savunmuştur.¹⁷² Birelvî şöyle yazmaktadır:

“Eğer denilse ki: ‘İmam olsun ya da olmasın genel bir riyaseti olan güç sahibi bir kimseyle yetinilsin. Çünkü işlerin düzeni Türkler zamanında olduğu gibi bu şekilde gerçekleşir.’ Deriz ki: ‘Evet, bu şekilde dünyevî işlerde düzenin bazısı gerçekleşir ancak din işleri bozulur. Halbuki en mühim maksat din işleridir.’”¹⁷³

İbn Âbidîn'in *Reddül-Muhtâr*'da hilafet/imamet (el-imâmetül-kübrâ) şartlarını konu edindiği yerde (*kitâbu's-salât, bâbü'l-imâme*) imamların Kureyş'ten olacağına dair ifadeye de yer vermektedir.¹⁷⁴ *Reddül-Muhtâr* üzerine Birelvî'nin yazdığı *Ceddül-Mumtâr alâ Reddül-Muhtâr* adlı eserinin baskısında, muhakkikin dipnotunda işaret ettiği gibi, hilafet hakkındaki bu bilgiler yoktur.¹⁷⁵ Kayıp olduğu için *Ceddül-Mumtâr*'ın baskısında olmayan kısımları vardır.¹⁷⁶ İbn Âbidîn *Reddül-Muhtâr*'da imamet/hilafet konusuna başka bir başlıkta (*kitâbu'l-cihâd, bâbü'l-bugât*) yeniden yer vermektedir. İbn Âbidîn'e göre imamet biat, önceki halifenin halef bırakması veya güç kullanılarak (ettegallüb ve'l-kahr) elde edilir. İbn Âbidîn Osmanlı sultanlarının hilafetine de işaret ederek şöyle demektedir: “Bazen imam galip gelme ve beyatle olur. Zamanımızın sultanları böyle imam olmuşlardır. Rahman onları muzaffer kılsın.”¹⁷⁷ Birelvî'nin *Ceddül-*

¹⁶⁹ Zekeriya Kurşun, “Hâşimîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/412-415.

¹⁷⁰ Abdullah b. el-Hüseyin, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, 187.

¹⁷¹ Ramazan Yıldırım, *20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 231.

¹⁷² Birişik, “Rızâ Han Birelvî”, 35/61-64; Ahmetoğlu, “Birelvilik”, 798.

¹⁷³ Ahmed Rıza Han Birelvî, “Devâmü'l-‘ays fi'l-e'immeti min Kureyş”, *Fetâvâ-yi Rızviyye maa Tahrîc ve Tercüme Arabi İbârât* (Lahor: Camia-i Nizamiyye-i Rızviyye, 2006), 14/205.

¹⁷⁴ İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, 1/548.

¹⁷⁵ Birelvî, *Ceddül-Mumtâr*, 3/246.

¹⁷⁶ Birelvî, *Ceddül-Mumtâr*, 1/10.

¹⁷⁷ İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, 4/263.

Mumtâr'ında bu kısım da yoktur.¹⁷⁸ Birelvî *Devâmü'l-‘ağş*'da *Reddü'l-Muhtâr*'daki imamların Kureyş'ten olacağına¹⁷⁹ ve ayrıca biat, halef bırakma ve galebe ile imam olunacağına, zamanın sultanlarının böyle imam olduklarına dair ifadeleri kullanmaktadır.¹⁸⁰ Ancak devamında imametini sadece Kureyş'ten olacağını savunmaktadır. Muhalifleri Birelvî'nin bu görüşlerinin İngilizler'i desteklediğini ileri sürerken Birelvî ekolüne mensup olanlar “onun aslında İngiliz yönetimine karşı olduğunu, fakat siyaseten böyle davrandığını söyler.”¹⁸¹

İngilizler ile işbirliğini kabul etmeyen Diyûbendîler, İngilizlere olan muhalefetlerini Osmanlı Devleti ve halifeye destek ile ortaya koymuşlardır.¹⁸² *Sehârenpûrî Hicaz*'da Osmanlı devlet ricaliyle görüşmeler yaptığı için İngilizler tarafından bir dönem hapsedilmiştir.¹⁸³ Hz. Peygamber'den “ailemden olduğunu iddia eden birinin” çıkaracağı fitne diyerek anlattığı rivayeti *Sehârenpûrî*, Şerif Hüseyin b. Ali'nin Türkler aleyhine İngilizler ile işbirliği olarak şerh etmiş, Şerif'in yaptıklarını anlatmıştır.¹⁸⁴

Şerif Hüseyin Osmanlı'ya isyan ettiğinde, Mekke ulemasından Türkler'i irtidat ile suçlayan, Kureyş soyundan gelmedikleri için hilafet haklarının olmadığını ifade eden fetva almıştır. Bir dönem Diyûbend Medresesi'ni yöneten Mahmud Hasan Diyubendî¹⁸⁵ Mekke'de bu fetvayı imzalamayı reddetmiştir.¹⁸⁶

Sonuç

İbn Âbidîn'in eserleri, Hint alt kıtasındaki Hanefî Diyûbend medreselerinde başlangıcından itibaren meşhur olmuştur. İbn Âbidîn'in eserleri Hanefî Birelvî cemaati için de önemli bir kaynaktır.

Hanefî Birelvî cemaatinin kurucusu olan Ahmed Rıza Han Birelvî, Diyûbendîleri Vehhâbîlik ile itham etmiştir. Aynı dönemde yaşayan Hanefî Diyûbendî ekolü mensubu *Sehârenpûrî*'nin *el-Mühenned ‘ale'l-müfenned* adlı kitabı, Diyûbendî ekolünün görüşleri için en güvenilir (evsak) kaynak olarak bilinir. *Sehârenpûrî*, İbn Âbidîn'in *Reddü'l-Muhtâr*'da “zamanımızdaki Hâricîler” diyerek Vehhâbîleri anlattığı ifadelerini nakledilerek, Vehhâbîler hakkındaki kendi görüşleri olarak takdim edilmiştir. Bu eseri tasdik eden alimler arasında bu dönem medresenin lider alimi olan Mahmud Hasan Diyûbendî de vardır. Tâlibân hareketinin içinden çıktığı Diyûbendî ekolü, İbn Âbidîn'nin ifadeleriyle, Vehhâbîler'e dönemin Hâricîleri demiş olmaktadır.

¹⁷⁸ Birelvî, *Ceddü'l-Mumtâr*, 5/413.

¹⁷⁹ Birelvî, *Fetâvâ-yi Rızvîyye*, 14/199.

¹⁸⁰ Birelvî, *Fetâvâ-yi Rızvîyye*, 14/220, 146.

¹⁸¹ Birışık, “Rızâ Han Birelvî”, 35/61-64.

¹⁸² Özcan, “Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavri”, 115.

¹⁸³ Aşur Akyol, *Sehârenpûrî ve Bezlü'l-mechûd fî Halli Sünen-i Ebi Dâvûd'daki Şerh Metodu* (Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 44.

¹⁸⁴ Halil Ahmed *Sehârenpûrî*, *Bezlü'l-mechûd fî halli Süneni Ebi Dâvud*, thk. Takiyyüddin en-Nedvi (Azamgarh: Merkez en-Nedvi, 2006), 17/270; Akyol, *Sehârenpûrî ve Bezlü'l-mechûd*, 246.

¹⁸⁵ Birışık, “Mahmûd Hasan Diyûbendî”, 27/366-367.

¹⁸⁶ Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, çev. Ahmet Küskün (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990), 130, 151, 163.

Hint alt kıtasındaki Diyûbendîler ve Birelvîler arasındaki mücadele, dönemin siyasi gelişmeleriyle de ilişkilendirilebilir. Diyûbendî ekolü bölgesindeki İngiliz sömürgesine mesafeli, Osmanlı hilafetine bağlı siyasi tutum almıştır. Birelvî ekolü Kureyş nesebin-den olmadığı gerekçesi ile Osmanlı hilafetinin meşruiyetini kabul etmemiş, İngiliz iş-galindeki bölgeyi dâruislam saymıştır.

Birelvî aynı zamanda Vehhâbî düşmanıdır. Fakat onun Vehhâbî karşıtı olması, Osmanlı destekçisi olduğu anlamına gelmemektedir. Vehhâbîler ile mücadele eden Mekke şerifleri Kureyş soylu olup hilafet talipleridir. Birelvî'nin bir risale yazarak halifetin Kureyş soyundan olmasını savunması hem İngilizlerin hem de şeriflerin hilafet iddialarını desteklemiş olmaktadır.

Kaynakça | References

- Abdullah b. el-Hüseyin. *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*. çev. Halit Özkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 9. Baskı, 2013.
- Abdurrahman b. Muhammed. ed-Duraru's-seniyye fi'l-ecvibeti'n-Necdiyye. Riyad, 1996.
- Afgâni, Şemsüddin el-Selefi. *'Adâü'l-Mâtürîdiyye li'l-Akâideti's-Selefiyye*. 3 Cilt. Taif: Mektebetü's-Siddik, 2. Basım, 1998.
- Afgâni, Şemsüddin el-Selefi. *Cühûdü 'Ulemâi'l-Hanefiyye fi'l-İbtâli 'Akâidil-Kubûriyye*. Riyad: Daru's-Sumey'i, 1996.
- Ahatlı, Erdinç. "Zeyd b. Hattâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ahmad, Ahmad Atif. *Islam, Modernity, Violence, and Everyday Life*. New York: Palgrave Macmillan, 2009th edition., 2009.
- Ahmad, Mohiuddin. *Saiyid Ahmad Shahid: His Life and Mission*. Lucknow: Academy of Islamic Research and Publications, 1980.
- Ahmad, Qeyamuddin. *The Wahhabi Movement in India*. Londra: Routledge; Manohar, 2020.
- Ahmed, Aziz. *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*. çev. Ahmet Küskün. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1292.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet*. ed. Şevki Nezihi Aykut. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Ahmetoğlu, Gülşen Yağır. "Hint Alt Kıtasında Çağdaş Dinî Bir Hareket Olarak Birelvîlik". *E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2021), 780-822. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1026524>
- Akyol, Aşur. *Sehârenpûri ve Bezlül-mechûd fi Halli Sünen-i Ebî Dâvûd'daki Şerh Metodu*. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Ali, Bilal. "Contentions of Indian Hanafi Scholars on the Permissibility of Financial Interest in Post-Mughal India". *Osmanlı'da İlm-i Fıkah: Âlimler, Eserler, Medreseler*. ed. Murteza Bedir vd. 431-456. İstanbul: İsar Yayınları, 2017.
- Alpkiray, Abdulcelil. "Son Dönem Afganistan Medreselerinde Hadis Eğitimi: Belh Örneği". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 676-703.
- Ansari, A. S. Bazmee. "İsmâil Şehîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/124. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ateş, Mustafa. *Bir Osmanlı Fakihî İbn Âbidîn*. Ankara: İsam, 2022.
- Aydın, Abdullah. "Ehl-i Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bâbüir, Zahirüddin Muhammed. *Baburnâme*. çev. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Kültür Bakanlığı, 3. Baskı, 2000.
- Bashir, Aamir. *Private Muftis in a Postcolonial State: A Study of Legal Reasoning among Deobandî Hanafis in Contemporary Pakistan*. Chicago: The University of Chicago, Ph.D., 2022. <https://doi.org/10.6082/uchicago.4737>
- Bayram, Aydın. "İngiltere'de Selefilik Hareketine Sufi Gelenekçi Akımların Karşı Duruşu". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 57 (2022), 46-54.
- Bayram, Aydın. *Sunni Muslim Religious Life in Britain*. London: Lulu, 2015.

- Baytâr, Abdürrazzâk. *Hilyetü'l-beşer fî Tarihi'l-karni's-sâlisi aşer*. thk. Muhammed Behcet Baytâr. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- Bedâyünî, Fazl-i Rasul. *Seyfü'l-cebbâr*. Lahor: Mektebe-i Rızaviyye, 1393.
- Birelvî, Ahmed Rıza Han. *Ceddü'l-Mumtâr alâ Reddî'l-Muhtâr*. Karaçi: Mektebetü'l-Medine, 2013.
- Birelvî, Ahmed Rıza Han. “Devâmü'l-‘aysz fî'l-e'immeti min Kureyş”. *Fetâvâ-yi Rızviyye maa Tahrîc ve Tercüme Arabi İbârât*. 14/174-239. Lahor: Camia-i Nizamiyye-i Rızviyye, 2006.
- Birelvî, Ahmed Rıza Han. “el-Kevkebü'ş-Şihâbiyye fî Küfriyâti Ebi'l-Vehhâbiyye”. *Fetâvâ-yi Rızviyye maa Tahrîc ve Tercüme Arabi İbârât*. 15/168-238. Lahor: Camia-i Nizamiyye-i Rızviyye, 2006.
- Birelvî, Ahmed Rıza Han. *Fetâvâ-yi Rızviyye maa Tahrîc ve Tercüme Arabi İbârât*. Lahor: Camia-i Nizamiyye-i Rızviyye, 2006. <https://www.dawateislami.net/bookslibrary/ur/fatawa-razaviyya-mukammal-30-jildain>
- Birelvî, Ahmed Rıza Han. *Husâmu'l-Hameyn*. thk. Muhammed Eslem Rıza. Lahor: Müessesetü'r-Rıza, 2006.
- Birelvî, Ahmed Rıza Han. “İlâmü'l-'alâm bi-enne Hindustân dâru'l-İslâm”. *Fetâvâ-yi Rızviyye maa Tahrîc ve Tercüme Arabi İbârât*. 14/106-141. Lahor: Camia-i Nizamiyye-i Rızviyye, 2006.
- Birşık, Abdulhamit. *Hind Altkatası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Birşık, Abdulhamit. “Mahmûd Hasan Diyûbendî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/366-367. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Birşık, Abdulhamit. “Rızâ Han Birelvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/61-64. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Birşık, Abdulhamit - Daudi, Khalid Zafarullah. “Keşmîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/327-329. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Blunt, Wilfrid Scawen. “Günümüzde Hilafet Meselesi (The Future of Islam, II. Bölüm)”. çev. Ş.T. Buzpınar. *Hilafet Risâleleri I*. ed. İsmail Kara. 141-159. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Bruckmayr, Philipp. “Güney ve Güneydoğu Asya'da Mâturîdîlik'in Geçmiş ve Bugünkü Yönleri”. *Uluğ Bir Çi-nar İmâm Mâturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*. ed. Ahmet Kartal. 115-131. İstanbul: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2014.
- Bulgur, Durmuş. “Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17 (2004), 63-102.
- Bunzel, Cole Michael. *Manifest Enmity: The Origins, Development, and Persistence of Classical Wahhâbism (1153-1351/1741-1932)*. Princeton University, Ph.D., 2018.
- Burns, Ross. *Damascus: A History*. New York: Routledge, 2. Basım, 2019.
- Buzpınar, Ş. Tufan. “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882”. *Hilafet Risâleleri I*. ed. İsmail Kara. 37-61. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslamî Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 14. Basım, 2022.
- Büyükkara, Mehmet Ali. “Dışlamacı Müslümanlığın Orta Asya'daki İzdüşümleri: Selefilik Hareketi ve Taliban”. *Orta Asya'da İslam*. ed. Muhammet Savaş Kafkaslyalı. 3/1287-1324. Ankara Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2012.
- Chaudri, Zeeshan. *Demarcating the Contours of the Deobandi Tradition via a Study of the “Akâbirin”*. London: SOAS University of London, Ph.D., 2022. <https://doi.org/10.25501/SOAS.00037291>
- Commins, David Dean. *Son Dönem Osmanlı Suriyesi'nde İslahat Hareketleri Sosyal ve Siyasi Değişim*. çev. Yusuf Can. İstanbul: Mahya Yayınları, 2014.
- Dahlân, Ahmed b. Zeynî. *ed-Dürerü's-seniyye fî'r-reddi 'ale'l-Vehhâbiyye*. Dimaşk: Mektebetü'l-Ahbâb, 2003.
- Dahlân, Ahmed b. Zeynî. *Hulâsâtü'l-kelâm fî beyâni ümerâ'î'l-Beledi'l-Harâm*. thk. Muhammed Faris eş-Şeyh. Kahire: Arzu'l-Hameyn, ts.
- Dihlevî, İsmail Şehid. *Risâletü't-Tevhîd el-müsamâ Takviyetü'l-îmân*. çev. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî. Dimaşk: Dâru Vahyi'l-Kalem, 2003.
- Ebu'l-Mekârim b. Abdilcelîl. *Da'vetül-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb beyne Müeyyidihâ ve Mu'arizihâ fî Şibhi'l-Gârrati'l-Hindiyye*. Riyad: Daru's-Selam, 1421.
- Emecen, Feridun. “Abdullah b. Suûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/135-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- Emecen, Feridun. "Abdülâzîz b. Muhammed b. Suûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Eyüb Sabri Paşa. *Tarih-i Vehhâbiyan (Vehhâbiler Tarihi)*. çev. Süleyman Çelik. İstanbul: Bedir Yayınları, 1992.
- Faruqi, Nisar Ahmad. "İmâdullah Tehânevi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/222-224. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Fisher, Micheal H. *Babürülül: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*. çev. M. Fatih Çalışır. İstanbul: Kronik, 2. Basım, 2021.
- Gengûhî, Reşîd Ahmed. *el-Kevkebü'd-dürrî alâ Câmîi't-Tirmizî*. thk. Zekeriyya Kandehevi. Leknec: Nedvetü'l-Ulemâ, 1975.
- Ghazali, Muhammed. "Gengûhî, Reşîd Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Görgün, Hilal. "Medenî, Hüseyin Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/295-296. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Günarslan, Hüseyin. "İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin Hindistan'ı İşgal Süreci". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/17 (2019), 87-102. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.590583>
- Hakkani, Abdülhakim. *İslam Emîrliği ve Nizamı*. çev. Umeyma Sıla Yılmaz. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Hakkânî, Abdülhakîm. *el-İmâratü'l-İslamiyye ve Nizamuhâ*. Kabil: Mektebetü Dari'l-Ulûmî'ş-Şeriyeye, 2022.
- Hakkânî, Abdülhakîm. Tetimmetü'n-nizâm fi târihi'l-kazâ fi'l-İslam mine'l-ahdi'n-Nebevi ilâ ahdi'l-İmâratü'l-İslamiyye. Manchester: Mektebü Kâsîmî'l-Ulûm, 2021.
- Halverson, Jeffry R. *Theology and Creed in Sunni Islam: The Muslim Brotherhood, Ash'arism, and Political Sunnism*. New York, N.Y: Springer, 2010.
- Hasenî, Abdülhay el-. *Nüzhetü'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmi'* ve *n-nevâzir*. thk. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Haz'al, Hüseyin Halefî'ş-Şeyh. *Hayâtü'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*. Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1968.
- Hıfzî, Muhammed b. Ahmed. *Deracâtü's-Sâidîn ilâ Makâmâtî'l-Muvahhidîn*. thk. Ebü Saîd Ömer el-Amravî. Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, 1407.
- Humeyyis, Muhammed Abdurrahman el-. *Fethu'l-ma'bûd fi beyâni'l-hefevât fi kitabi Bezlül-mechûd*. Riyad: Daru's-Samî'î, 1995.
- Hunter, William Wilson. *The Indian Musalmans*. London: Trübner and Company, 1876.
- Hurî, Selim Cebrail - Şahhâde, Selim Mihail. *Esâru'l-iddihâr*. Beyrut: el-Matbatu's-Suriyye, 1877.
- Hüzel, Abdullah b. Abdurrahman. *Şühühâtü'l-Mübtedi'a fi Tevhîdî'l-İbâde*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2012.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Mukaddimetü Hâşiyeti İbn Âbidîn*. thk. Muhammed Mus'ab. Diyubend: Dâru'l-Ulum Diyubend, 2020.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Reddü'l-Muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Sebetü İbn Âbidîn el-müsemma Ukûdü'l-leâli fi'l-esânîsi'l-avâli*. thk. Muhammed İbrahim el-Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 2010.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Şerhu'l-manzûmeti'l-musammâti bi-Ukûdi resmi'l-müfti ve aleyhi İfâdâtü'l-İmâm Ahmed Rıza Han*. thk. Hâmid Ali el-Uleymi. Karaçi: Daru'n-Nur, 2015.
- İbn Bişr, Osman. *Unvânu'l-Mecd fi Târîhi Necd*. Riyad: Dâratü'l-Melik Abdülâziz, 1982.
- İbn Davud, Abdullah. *es-Savâ'iku ve'r-ru'ûd fir-reddi alâ İbni Suûd*. thk. Abdullah b. Raşid el-Mudârî. Belfast, 2022.
- İbn Gannâm, Hüseyin b. Ebi Bekr. *Târîhu Necd*. thk. Nâsirüddin el-Esed. Beyrut: Daru's-Surûk, 1994.
- İbn Humejd, Muhammed b. Abdillâh en-Necdî. *es-Sühübü'l-Vâbile 'alâ Darâ'ihî'l-Hanâbile*. thk. Bekir b. Abdullâh Ebü Zeyd - Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. Beyrut: Daru'r-Risâle, 1996.
- İpşirli, Mehmet. "Mustafa Efendi, Hamîdizâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/298-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kahraman, Kemal. "Blunt, Wilfrid Scawen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/246-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kannevcî, Sıddık Hasan Han. *et-Tâci'l-mükellel min cevâhiri measiri't-trazi'l-ahir ve'l-evvel*. Katar: Vizaretü'l-Evkaf, 2007.
- Kannevcî, Sıddık Hasan Han. *İthâfî'n-nübelâi'l-müttekîn bi-ihyâi meâsiri'l-fukahâi'l-mülhidîn*. Hind: Matbaa-i Nizâmî, 1288.

- Kannevcî, Siddık Hasan Han. *Tercümânü'l-Vehhâbiyye*. Agra: Matbaa-i Müfid, 1300.
- Kara, İsmail. "Sunuş". *Hilâfet Risâleleri*. ed. İsmail Kara. 5-16. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh. *Feyzû'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Bedr. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Konukçu, Enver. "Bâbürlülür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/400-404. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kurşun, Zekeriya. "Hâlid (Benî Hâlid)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kurşun, Zekeriya. "Hâşimîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/412-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kurşun, Zekeriya. Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Kurşun, Zekeriya. "Riyad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/139-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kurtuluş, Rıza. "Ahmed Şehîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/134-135. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Küçüköner, Halide Rumeysa. *Mirza Gulam Ahmed ve Ahmedî Algıldakı Farklaşması*. Ankara: Ankara Okulu, 2022.
- Lapidus, Ira Marvin. *İslam Toplamları Tarihi: 19. Yüzyıldan Günümüze*. çev. Yasin Aktay - Meclüde Aktay. İletişim Yayınları, 2010.
- Medeni, Hüseyin Ahmed. *eş-Şihâbü's-Sâkab ale'l-müsterikî'l-kâzib*. Lahor: Daru'l-Kitab, 2004.
- Medeni, Hüseyin Ahmed. *Mektûbat-i Şeyhu'l-İslam*. thk. Necmüddin İslahi. 3 Cilt. Saharanpur: Mehtebe Diniyye, ts.
- Medeni, Hüseyin Ahmed. *Nakş-i Hayat*. thk. Halil Eşref Osmani. Karaçi: Dâru'l-İşâât, ts.
- Metcalf, Barbara D. *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900*. Princeton University Press, 1984.
- Mortel, Richard T. "Zaydi Shi'ism and the Hasanid Sharifs of Mecca". *International Journal of Middle East Studies* 19/4 (1987), 455-472. <https://doi.org/10.1017/S0020743800056518>
- Muhammed b. Abdilvehhâb. *Keşfü's-Sübühât*. Riyad: Vizâratü's-Şuuni'l-İslamiyye ve'l-Evkaf, 1419.
- Müdeyhîs, İbrahim b. Abdullah. *en-Nevdiyyûn fi'l-Hind*. Riyad: Daru's-Sulusiyye, 2019.
- Naeem, Fuad S. Interreligious debates, rational theology, and the "ulama" in the public sphere: Muhammad Qâsim Nânautvî and the making of modern Islam in South Asia. Washington: Georgetown University, Ph.D., 2015.
- Nafi, Basheer M. "İbn Abdulvehhâb'ın Hocası: Muhammed Hayat es-Sindi ve Ashabu'l-Hadis Metodolojisinin İhyası". çev. Ahmet Aydın. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 203-228.
- Öz, Mustafa. "Ezârika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özcan, Azmi. "Dârülulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/553-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Azmi. "Haydarâbâd Nizamlığı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/32-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özcan, Azmi. "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavru". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17 (2004), 103-115.
- Özcan, Azmi. "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları 1873-1909". *İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), 49-71.
- Özcan, Azmi. "Nâdir Şah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özcan, Azmi. "Şah Âlem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/250-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özcan, Azmi. "Tîpû Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/192-193. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özel, Ahmet. "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özen, Şükrü. "İbn Humeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/77-78. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özşenel, Mehmet. "Sehârenpûrî, Halîl Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Selim. *The Role of Political Salafism in the Formation of Saudi Arabia and the Taliban Regime*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/27726>

- Qureshi, M. Naeem. “Tarīkat-ı Muhammediyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/106. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Rizvi, Sayyid Mahboob. *History of the Dar Al-Ulum Deoband*. çev. Murtaz Husain Quraishi, 1980.
- Sanyal, Usha. Ahmad Riza Khan Bareli: In the Path of the Prophet. Oxford: Oneworld Academic, 2005.
- Sanyal, Usha. *Devotional Islam and Politics in British India: Ahmad Riza Khan Bareli and His Movements, 1870-1920*. Delhi: Oxford University Press, 1996.
- Saray, Mehmet. “Ahmed Şah Dürrânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/133-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Sehârenpûrî, Halil Ahmed. *Bezlül-mechûd fi halli Süneni Ebi Dâvud*. thk. Takiyyüddin en-Nedvi. Azamgarh: Merkez en-Nedvi, 2006.
- Sehârenpûrî, Halil Ahmed. *el-Mühenned ale'l-Müfenned*. thk. Muhammed bin Adem el-Kevseri. Karâçî: Mektebetu Daru'l-Ulum, 2017.
- Sidat, Haroon Ebrahim. “Competing Spaces of Religious Belonging: Deobandi Debates on Interest/Usury as a Case Study”. *The Journal of Hanafī Studies (JHS)* 1 (2022), 99-130.
- Sönmez Kutlu. “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”. *İslamî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi*. 1/395-396. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Şattî, Muhammed Cemil b. Ömer. A'ÿânü Dimaşk fi'l-karni's-sâlis 'aşer ve nisfi'l-karni'r-râbi' 'aşer min 1201-1350h. Dimaşk: Dâru'l-Beşâir, 1994.
- Şehrîstânî, Ebü'l-Feth. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Mehnâ, Ali Hasan Fâ'ûr. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993.
- Tareen, SherAli. *The Limits of Tradition: Competing Logics of Authenticity in South Asian Islam*. Duke University, PhD Thesis, 2012. <https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/handle/10161/5409>
- Tay, Ömer. “Hanefî, Mâturîdî Gelenekten Gelen Diyobend Ekolü'nün Tasavvufa Bakışı”. *Tasavvur Dergisi* 7/2 (2021), 1275-1304. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.995775>
- Tayyib, Muhammed. *Ulemâu Diyûbend Akideten ve Menhecen*. çev. Nuruâlem Halîl el-Emînî. Karâçî: Mektebetu Daru'l-Ulum, 2011.
- Türkel, Rifat. *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suud Devletine Kadar)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Vehbî, Abdülkerim el-. *Benû Hâlid ve Alâkatuhum bi-Necd*. Riyad: Daru Sakîf, 1989.
- Weismann, Itzchak. *Taste of Modernity: Sufism, Salafîyya, and Arabism in Late Ottoman Damascus*. Leiden: Brill, 2001.
- Yıldırım, Ramazan. *20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmalar*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- “Ulemâu Diyûbend; İtticâhuhumu'd-dînî ve Mizâcuhumu'l-Mezhebî, <https://darululoom-deoband.com/ar/> Erişim 09 Aralık 2022. <https://darululoom-deoband.com/ar/>